

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

Освітній рівень – бакалавр

на тему: «Радянське село першої половини 1930-х рр. у британських
дипломатичних документах»

Виконав: студент 4-го року навчання
спеціальності: 032 «Історія та археологія»
освітньої програми: «Історія»
Деркач Дмитро Олександрович

Науковий керівник: Шліхта Наталія Василівна,
PhD, кандидат історичних наук, професор
Рецензент: Любавський Роман Геннадійович,
кандидат історичних наук, доцент

Кваліфікаційна робота
захищена з оцінкою _____
Секретар ЕК _____
« ____ » _____ 2025 р.

Київ – 2025

Декларація академічної доброчесності

студента НаУКМА

Я, Деркач Дмитро Олександрович, 4 р. н. Факультету гуманітарних наук,
спеціальності: 032 “Історія та археологія”

адреса електронної пошти: dm.derkach@ukma.edu.ua підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему «Радянське село першої половини 1930-х рр. у британських дипломатичних документах» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1-3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлений;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згодний на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unichек.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

Підпис студента: Х

Анотація

Кваліфікаційної роботи

Тема: «Радянське село першої половини 1930-х рр. у британських дипломатичних документах»

Автор: студент 4-го р.н. бакалаврського рівня вищої освіти, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньої програми «Історія» Деркач Дмитро Олександрович

Науковий керівник: Шліхта Наталія Василівна

Захищена: «__» _____ 2025 р.

Короткий зміст роботи:

Кваліфікаційна робота є першою спробою висвітлити становище радянського села першої половини 1930-х рр. в британських дипломатичних документах. Робота присвячена аналізу того, в яких умовах перебувають іноземці, як вони характеризують радянську колективізацію та як висвітлюють масштаби тогочасного голоду в СРСР.

Для розкриття теми нами було залучено опубліковані справи Британського міністерства закордонних справ, що стосуються теми голоду в Радянському Союзі, окремі спогади людей, дотичні до нашого фокусу дослідження та історіографію, яка допомогла нам ширше схарактеризувати погляди іноземців на стан радянського села поч. 1930-х рр.

В роботі також охарактеризовано джерельну та історіографічну бази. До того ж, в ній означено коротку довідку про взаємини між Британією та Радянським Союзом у міжвоєнний період та надано загальні біографічні відомості про іноземців, які є героями нашого дослідження.

В результаті роботи було охарактеризовано умови, в яких британці перебували в Радянському Союзі. Ми проаналізували те, в якому стані вони побачили «зразково-показові» радянські колективні господарства та як описували тогочасний голод в СРСР. Праця розширює історіографію досліджень голоду в СРСР першої половини 1930-х рр. та характеристики Радянського Союзу з боку закритих, дипломатичних каналів.

Зміст

Розділ 1. Умови перебування іноземців у СРСР крізь призму британських дипломатичних документів	8
1.1. Створення умов для відвідин і перебування іноземців у Радянському Союзі	8
1.2 Візит Есмонда Ові до «Південної Росії» у травні 1932 р.	11
1.3 Подорожі Ендрю Кернса Радянським Союзом у 1932 р.	15
1.3.1 Зустрічі з представниками місцевої влади	16
1.3.2 Екскурсоводи.....	19
1.3.3 Перекладачі Ендрю Кернса.....	22
1.3.4 Харчування Ендрю Кернса під час його подорожей	24
1.3.5 Нагляд з боку радянських спецслужб	25
Розділ 2. Становище радянського сільського господарства в депешах британських дипломатів	28
2.1 Можливості побачити село для іноземця у 1930-х рр.....	28
2.2 Становище радянських колективних господарств	32
2.2.1 Становище радянських полів	33
2.2.2 Стан свійських тварин у колгоспах.....	35
2.2.3 Умови життя колгоспників	36
2.2.4 Становище радянських МТС	37
2.2.5 (Не)достовірність радянської статистики.....	39
2.2.6 Візит Ендрю Кернса до «Верблюда»	41
2.2.7 Візит Кернса та Шиллера до німецької концесії «Друзаг»	43
Розділ 3. Інформація про голод в СРСР у британських дипломатичних документах	48
3.1 Комунікація британських дипломатів із мешканцями СРСР	48
3.2 Голод в радянських селах очима британців	52
3.3 Опір місцевого населення політиці колективізації	59
3.4 Становище в містах на тлі масового голоду	63
Висновки.....	68
Список використаних джерел та літератури	70

Вступ

Після встановлення своєї влади на теренах колишньої Російської імперії, більшовики поступово почали налагоджували дипломатичні контакти із західними державами, зокрема – і з Британією. У 1921 р. сталось фактичне визнання останньою радянського уряду, коли між двома державами було підписано торговельну угоду¹. А уже за 3 роки, у 1924 р., Британія офіційно визнала Радянський Союз, обмінявшись з ним «тимчасовими повіреними у справах»².

Хоча, безпроблемними ці відносини не були із самого початку. У 1924 р. в газеті «Daily Mail» був опублікований так званий «лист Зинов'єва», тодішнього очільника Комінтерну, в якому той, звертаючись до британських комуністів, закликав їх «розбурхати» британських пролетарів та готувати їх до революції³. До того ж, як пише Браян Бріджес, Комінтерн та інші прокомуністичні організації займались «поширенням пропаганди» на території Великобританії, намагаючись «підірвати британський імперіалізм»⁴. Тодішні британські консерватори, чия партія перебувала при владі, достатньо вороже ставились до СРСР та звинувачували радянських дипломатичних представників у Британії в «підривній діяльності»⁵. Врешті-решт, у 1927 р. Британія офіційно розірвала відносини із СРСР.

Повернувшись до влади у 1929 р., лейбористи розпочали процес відновлення відносин із Радянським Союзом, зважаючи на важливість ведення торгівлі із СРСР (оскільки в той час економічне становище Британії було досить скрутним)⁶. Радянська влада теж бажала відновлення відносин, однак хотіла, аби дві держави обмінялись між собою послами, а не «тимчасовими повіреними», як

¹ Bridges B. Red or Expert? The Anglo–Soviet Exchange of Ambassadors in 1929. Diplomacy & Statecraft. 2016. Vol. 27, no. 3. P. 439

² Там само. P. 439

³ Doerr P. W. British foreign policy 1919-1939. Manchester University Press, 1998. P. 83

⁴ Bridges B. Red or Expert? The Anglo–Soviet Exchange of Ambassadors in 1929. P. 440

⁵ Doerr P. W. British foreign policy 1919-1939. P. 98

⁶ Bridges B. Red or Expert? The Anglo–Soviet Exchange of Ambassadors in 1929. P. 440

це було у 1924-1927 рр.⁷. Врешті-решт, у грудні 1929 р. Британія та СРСР офіційно обмінялись послами⁸.

У 1933 р. мала місце ще одна криза у взаєминах між двома державами: 12 березня у СРСР було заарештовано шістьох британських інженерів, які працювали на одному будівництві в Радянському Союзі для компанії «Метро-Вікерс»⁹. Їх було звинувачено в шпигунстві. Як наслідок, Британія відкликала свого тодішнього посла, Есмонда Ові, із Радянського Союзу та впровадила торговельне ембарго по відношенню до СРСР¹⁰. Однак незабаром інженерів було відпущено, а «інцидент був згладжений»¹¹.

Після відновлення дипломатичних відносин між двома державами у 1929 р., Велика Британія мала лише два посольства в Радянському Союзі – в Москві та Ленінграді¹². Вочевидь, це суттєво обмежувало можливості іноземців побачити ширшу картину стану справ в СРСР, оскільки Москва та Ленінград не репрезентували собою весь Союз.

Іншою проблемою, з якою зіткнулись члени посольств – те, що багато з них не знали російської мови, що напряду впливало на їхню комунікацію із місцевим населенням¹³. Британський історик Майкл Г'юз вважав незнання мови однією із найголовніших проблем для британського посольства в Москві у 1930-х рр.¹⁴. Британське міністерство закордонних справ намагалось впровадити вступні іспити з російської мови для фахівців, які претендували на роботу в посольстві в СРСР. Однак, як пише Г'юз, створити «когорту російських експертів, за прикладом американської дипломатичної служби» у них не вийшло¹⁵. До того ж,

⁷ Bridges B. Red or Expert? The Anglo-Soviet Exchange of Ambassadors in 1929. P. 441

⁸ Там само P. 437

⁹ Doerr P. W. British foreign policy 1919-1939. P. 165

¹⁰ Там само

¹¹ Там само

¹² Fonzi P. Non-Soviet Perspectives on the Great Famine: A Comparative Analysis of British, Italian, Polish, and German Sources. Nationalities Papers. 2020. Vol. 48, no. 3. P. 446

¹³ Там само P. 447

¹⁴ Hughes M. The peripatetic career structure of the British diplomatic establishment, 1919-39. Diplomacy & Statecraft. 2003. Vol. 14, no. 1. P. 38

¹⁵ Там само

в посольстві протягом 1930-х рр. працював лише один перекладач, що не могло не вплинути на ефективність його роботи¹⁶.

Більше того, Паоло Фонці підкреслює, що британські дипломати, які прибували до Радянського Союзу, «не були знайомі із реальністю» радянської держави¹⁷. Наприклад, для тодішнього британського посла в Радянському Союзі Есмонда Ові СРСР був «загадковим світом». На момент призначення на посаду в 1929 р., він про нього нічого не знав¹⁸. Останнє, однак, не було дивиною, зважаючи на міжнародну ізоляцію СРСР до початку 1930-х рр.

Тут варто підкреслити, що після відновлення радянсько-британських взаємин у 1929 р. та приїзду британського посла до Москви тільки два члени британського посольства, які перебували у колишньому дипломатичному корпусі (до 1927 р.), лишились на своїх посадах. Тобто, практично всі призначені британські дипломати в СРСР були необізнаними із радянською дійсністю¹⁹.

Крім того, працювати у Москві прагнули далеко не всі дипломати. Справа в тому, що ця посада сприймалась як «важка» в країні із «диким кліматом та ще більш дикими правителями»²⁰, як ті характеризували Радянський Союз. Майкл Г'юз пише, що один британський дипломат отримав нервовий зрив під час роботи у Москві, а двоє впали у депресію. До цих факторів слід ще додати погане харчування та постійний нагляд «таємної поліції»²¹.

Метою кваліфікаційної роботи є аналіз бачення ситуації у радянському селі першої половини 1930-х рр., репрезентованої у британських дипломатичних документах.

З поставленої мети випливають **завдання**:

1. Розглянути, якими були умови перебування іноземців у СРСР у першій половині 1930-х рр.

¹⁶ Hughes M. The virtues of specialization: British and American diplomatic reporting on Russia, 1921–39. *Diplomacy & Statecraft*. 2000. Vol. 11, no. 2. P. 85

¹⁷ Fonzi P. Non-Soviet Perspectives on the Great Famine: A Comparative Analysis of British, Italian, Polish, and German Sources. *Nationalities Papers*. P. 447

¹⁸ Hughes M. The virtues of specialization: British and American diplomatic reporting on Russia, 1921–39. P. 84

¹⁹ Hughes M. The virtues of specialization: British and American diplomatic reporting on Russia, 1921–39. P. 84

²⁰ Там само P. 85

²¹ Hughes M. The virtues of specialization: British and American diplomatic reporting on Russia, 1921–39. P. 85

2. Проаналізувати те, як британці характеризували хід радянської колективізації та становище радянських колективних господарств.
3. З'ясувати, яку інформацію про голод і яким чином отримували британські дипломати в 1930-1933 рр.

Об'єктом кваліфікаційної роботи є західне знання про Радянський Союз і ставлення до нього у міжвоєнний період

Предметом кваліфікаційної роботи є погляди та оцінки іноземців на стан радянського села початку 1930-х рр., описані в депешах британських дипломатів.

В основі **методологічної бази дослідження** – загальнонаукові принципи аналізу та синтезу і метод критичного аналізу джерел.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1930 по 1933 рр. Такий вибір хронологічних меж обумовлений появою першого й останнього доступного нам листа британських дипломатів в контексті дослідження нашої теми.

Історіографія

Становище радянського села в першій половині 1930-х рр. з погляду британських дипломатів лишається малодослідженим. Важливою є стаття італійського історика Паоло Фонці, у якій він аналізує про іноземні – у тому числі і британські – джерела про голод у СРСР²². Марко Царинник, який доклався до публікації листів дипломатів, у кількох своїх статтях покликався на них. Водночас, предмет нашого дослідження не перебував у фокусі його праць, оскільки дослідник написав одну статтю про Волтера Дюранті та його ставлення до голоду в СРСР²³, а іншу – про те, як і чому Британія та США публічно ніяк не реагували на голод²⁴. Про джерельний потенціал депеш британського посольства в СРСР також згадує і Станіслав Кульчицький, однак предметно їх не аналізує²⁵.

²² Fonzi P. Non-Soviet Perspectives on the Great Famine: A Comparative Analysis of British, Italian, Polish, and German Sources. Nationalities Papers. 2020. Vol. 48, no. 3. P. 444–459.

²³ Carynyk M. Making the News Fit to Print: Walter Duranty, the New York Times and the Ukrainian Famine of 1933. Famine in Ukraine. 1932-1933 / ed. by R. Serbyn, B. Krawchenko. Edmonton, 1986. P. 67–95.

²⁴ Carynyk M. Blind Eye to Murder: Britain, the United States and the Ukrainian Famine of 1933. Famine in Ukraine. 1932-1933 / ed. by R. Serbyn, B. Krawchenko. Edmonton, 1986. P. 109–139.

²⁵ Кульчицький С. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. Київ: Наш час, 2008. С. 26

Задля розуміння того, в яких умовах перебували герої нашого дослідження, ми здебільшого використовували праці Пола Голандера²⁶, Майкла Девіда-Фокса²⁷, Галини Кулікової²⁸ та Майкла Г'юза^{29,30}. Шодо теми колективізації в СРСР нам у нагоді стали роботи Шейли Фіцпатрик³¹, Лінн Віоли³², Ігоря Орлова, Олексія Попова³³ та Олени Юрчікової³⁴.

Для характеристики голоду в СРСР першої половини 1930-х рр. ми здебільшого використовували праці Станіслава Кульчицького^{35,36}, Андреа Граціозі³⁷, Василя Марочка³⁸ та Тамари Вронської³⁹.

Джерельна база

Наше дослідження ми базували на опублікованих Марком Царинником, Любомиром Луцюком та Богданом Корданом корпусу депеш британських дипломатів зі збірки «Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933» (1988)⁴⁰. Іншими центральними джерелами нашого дослідження стали опубліковані спогади співробітника британського

²⁶ Холландер П. Политические пилигримы (путешествия западных интеллектуалов по Советскому Союзу, Китаю и Кубе 1928–1978). Санкт-Петербург: Лань, 2001. 592 с.

²⁷ Дэвид-Фокс М. Витрины великого эксперимента. Культурная дипломатия Советского Союза и его западные гости, 1921–1941 годы. Москва: Новое литературное обозрение, 2015. 568 с.

²⁸ Куликова Г. Новый мир глазами старого. Советская Россия 1920- 1930-х годов глазами западных интеллектуалов. Москва : Институт российской истории, 2013. 369 с.

²⁹ Hughes M. The virtues of specialization: British and American diplomatic reporting on Russia, 1921–39. *Diplomacy & Statecraft*. 2000. Vol. 11, no. 2. P. 79–104.

³⁰ Hughes M. The peripatetic career structure of the British diplomatic establishment, 1919-39. *Diplomacy & Statecraft*. 2003. Vol. 14, no. 1. P. 29–48.

³¹ Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. Москва: РОССПЭН, 2001. 422 с.

³² Виола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина: Коллективизация и культура крестьянского сопротивления. Москва : РОССПЭН, 2010. 367 с.

³³ Орлов И. Б., Попов А. Д. Сквозь «железный занавес». See USSR!: иностранные туристы и призрак потемкинских деревень. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2018. 485 с.

³⁴ Орлов И. Б., Юрчикова Е. В. Массовый туризм в сталинской повседневности. Москва : РОССПЭН, 2010. 224 с.

³⁵ Кульчицкий С. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. Київ : Наш час, 2008. 239 с.

³⁶ Кульчицкий С. Ликвідація господарств заможних селян. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / Голова редакц. ради В. Смолій. Київ, 2003. С. 352-366

³⁷ Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917-1933. Москва : РОССПЭН, 2001. 96 с.

³⁸ Марочко В. Масове завезення колгоспників та одноосібників з Росії та Білорусії в Україну: приховування наслідків голодомору. Голод 1932-33 років в Україні: причини та наслідки / Голова редакц. ради В. Смолій. Київ, 2003. С. 467-473

³⁹ Вронська Т. Запровадження паспортного режиму. Голод 1932-33 років в Україні: причини та наслідки / Голова редакц. ради В. Смолій. Київ, 2003. С. 630-638

⁴⁰ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933 / ed. by M. Carynnyk, L. Y. Luciuk, B. S. Kordan. New York : The Limestone Press Kingston, Ontario-Vestal, 1988. 493 p.

посольства в Москві Вільяма Стренга⁴¹ та радянської перекладачки Тамари Солоневич⁴².

Структура кваліфікаційної роботи зумовлена її метою та дослідницькими завданнями. Робота складається з трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. У першому розділі нами було проведено аналіз умов перебування іноземців у СРСР в британських дипломатичних документах. У другому розділі ми проаналізували те, як радянську колективізацію дипломати описували на сторінках своїх депеш. У третьому розділі ми зобразили те, як іноземці писали про голод в Радянську Союзі на поч. 1930-х рр.

Апробація:

Попередні результати нашого дослідження були представлені у доповіді «Становище іноземців в Радянському Союзі першої половини 1930-х рр. (на прикладі досвіду Ендрю Кернса)» на Міжнародній науковій конференції молодих дослідників «Досліджуючи минуле Історик та історичні студії перед викликами сьогодення» (Київ, НаУКМА, 7-8 квітня 2025 р.).

⁴¹ Strang W. Home and Abroad. London: Andre Deutsch, 1956. 320 p.

⁴² Солоневич Т. Записки советской переводчицы. Москва: Директ-Медиа, 2016. 223 с.

Розділ 1. Умови перебування іноземців у СРСР крізь призму британських дипломатичних документів

1.1. Створення умов для відвідин і перебування іноземців у Радянському Союзі

Важливим є аналіз того, як в СРСР загалом ставились до іноземців – аби зрозуміти, в яких умовах перебували британські дипломати та люди, на свідчення яких вони покликаються. Для керівництва радянської держави, яка поступово виходила з міжнародної ізоляції, було надзвичайно важливо створити хороший імідж закордоном – і для цього використовувались різноманітні методи, в тому числі й організація візитів та екскурсій для іноземців⁴³. Зрозуміло, що ставлення радянського чиновництва до іноземця відрізнялось, залежно від статусу та популярності останнього закордоном⁴⁴. Як наголошує американський політичний соціолог Пол Голандер: «Хороші враження відомих інтелектуалів, журналістів...а також відібраних VIP персон зі всього світу – це хороша реклама країни [Радянського Союзу – Д.Д.] і навіть більше ніж реклама»⁴⁵.

Як ми побачимо, радянські чиновники прагнули докласти всіх зусиль, аби у дипломатів та відомчих візитерів склалось позитивне враження про СРСР. Евальд Амменде, німецький публіцист та діяч, який одним із перших, у 1936 р., опублікував інформацію про голод в СРСР, називає подібну радянську тактику «найефективнішим методом пропаганди»⁴⁶. Іноземці проводять декілька днів, пише Амменде, у великих радянських містах, вражаються радянськими досягненнями у сфері індустріалізації, мистецтва або колективного господарства, і на підставі цього, повернувшись додому, поширюють новини про «культурний та економічний розвиток Росії»⁴⁷.

Окрему увагу також варто приділити радянським інституціям, які займались прийомом та організацією візитів іноземців. ВОКС (Всесоюзне

⁴³ Куликова Г. Новый мир глазами старого. Советская Россия 1920- 1930-х годов глазами западных интеллектуалов. Москва : Институт российской истории, 2013. С. 77

⁴⁴ Там само

⁴⁵ Холландер П. Политические пилигримы (путешествия западных интеллектуалов по Советскому Союзу, Китаю и Кубе 1928–1978). Санкт-Петербург: Лань, 2001. С. 466

⁴⁶ Ammende E. Human life in Russia. Cleveland : John T. Zupal, Inc. Publishers, 1984. P. 202

⁴⁷ Там само С. 202-203

товариство культурного зв'язку із закордоном) – за Майклом Девід-Фоксом – «ключова інституція радянської культурної дипломатії»⁴⁸. Створене у 1925 р., товариство займалось «виставкою» радянських досягнень для західних політиків, дипломатів та інтелігенції⁴⁹. Саме ВОКС займався організацією їхніх зустрічей із радянськими високопосадовцями⁵⁰. Бюро прийому іноземців в складі ВОКСу займалось тим, що планувало для них програми візитів та надавало перекладачів та гідів⁵¹. Головним завданням товариства було залишити у «поважних» іноземців гарне враження від перебування в СРСР⁵².

Державне акціонерне товариство з іноземного туризму («Інтурист») було створене у 1929 р. Його метою, як пише Галина Кулікова, було «забезпечення культурного обслуговування іноземних туристів». Відділення «Інтуристу» розташовувались у 30 різних містах Радянського Союзу⁵³. Що «Інтурист», що ВОКС створювали для іноземців спеціальну програму, згідно з якою будувалися їхні відвідини СРСР. До переліку місць, куди допускали іноземців, входили насамперед провідні заводи, фабрики та колгоспи, а також школи, лікарні, театри, музеї тощо⁵⁴. Програма відвідин іноземцями радянських теренів мала бути завчасно домовлена в «Інтуристі». Як стверджує Майкл-Девід Фокс, у Радянському Союзі станом на 1933 р. існувало 36 спланованих маршрутів, якими іноземці могли подорожувати⁵⁵.

До того ж, для «Інтуристу» іноземці були важливі ще й тим, що ті були джерелом постачання валюти⁵⁶. Як ми побачимо далі, Есмонд Ові був змушений

⁴⁸ Девід-Фокс М. Витрины великого эксперимента. Культурная дипломатия Советского Союза и его западные гости, 1921–1941 годы. Москва : Новое литературное обозрение, 2015. С. 25

⁴⁹ Там само С. 74. Девід Фокс зауважує, що ВОКС не займався організацією візитів по Радянському Союзу для дипломатів

⁵⁰ Fitzpatrick S. Foreigners observed: Moscow visitors in the 1930s under the gaze of their soviet guides. Russian History. 2008. Vol. 35, no. 1-2. P. 219

⁵¹ Кулікова Г. Новый мир глазами старого. Советская Россия 1920- 1930-х годов глазами западных интеллектуалов. С. 83-84

⁵² Fitzpatrick S. Foreigners observed: Moscow visitors in the 1930s under the gaze of their soviet guides. P. 222

⁵³ Кулікова Г. Новый мир глазами старого. Советская Россия 1920- 1930-х годов глазами западных интеллектуалов. С. 80

⁵⁴ Там само С. 86. Амменде називає це «шоу-гіганти» Детальніше див. Ammende E. Human life in Russia. P. 202

⁵⁵ Девід-Фокс М. Витрины великого эксперимента. Культурная дипломатия Советского Союза и его западные гости, 1921–1941 годы. С. 191. З іншого боку, Орлов та Попов пише, що доступних для іноземців маршрутів було лише 26. Детальніше див. 1Орлов И. Б., Попов А. Д. Сквозь «железный занавес». See USSR!: иностранные туристы и призрак потемкинских деревень. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2018. С. 206

⁵⁶ Девід-Фокс М. Витрины великого эксперимента. Культурная дипломатия Советского Союза и его западные гости, 1921–1941 годы. С. 294

платити долари за послуги товариства⁵⁷. Ще з моменту свого створення, «Інтурист» був суто «комерційною організацією», спрямованою на те, аби заробляти гроші з іноземних відвідувачів⁵⁸. Це дратувало деяких іноземців, оскільки таким чином вони потрапляли в таку-собі «залежність» від «Інтуристу»: доларами вони не могли розплачуватись в інших магазинах, крім сфери «Інтуристу» та Торгсину⁵⁹.

Співробітники ВОКСу та «Інтуристу», які супроводжували іноземців, мушили протягом 24 годин надавати звіти про гостей (як вони відгукуються про радянську дійсність, який їхній настрій тощо). Ці звіти, пише Олександр Голубев, надсилались до керівництва ВОКСу, а звіди – до народного комісаріату іноземних справ⁶⁰.

Шейла Фіцпатрик також зауважувала, що ВОКС та «Інтурист» часто співпрацювали між собою. Що перша, що друга установи були незалежними одна від одної, однак відвідувачі ВОКСу зупинялись в готелях «Інтуристу» та «покладались на «Інтурист» у питанні оформлення віз та організації подорожей»⁶¹. У разі якщо відвідувач «Інтуристу» прагнув зустрічі із радянськими фахівцями в різних галузях, його направляли до ВОКСу. Через те, що саме «Інтурист», здебільшого, був відповідальним за проведення екскурсій та організацію проживання іноземців в СРСР, останні скаржились саме на нього⁶².

На жаль, наявні джерела дають змогу дізнатися про умови перебування далеко не всіх героїв нашого дослідження. Багато з них банально про це не згадують. Опрацьовані нами документи дозволяють зробити висновок, що безпосередньо співробітники дипломатичного корпусу Британії в СРСР лише двічі виїжджали поза межі Москви. Йдеться насамперед про візит посла Есмонда

⁵⁷ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933 / ed. by M. Carynnyk, L. Y. Luciuk, B. S. Kordan. New York : The Limestone Press Kingston, Ontario-Vestal, 1988. P. 10

⁵⁸ Дэвид-Фокс М. Витрины великого эксперимента. Культурная дипломатия Советского Союза и его западные гости, 1921–1941 годы. С. 298

⁵⁹ Майкл Дэвид-Фокс цитує американця Германа Філда, який описував свою валютну «залежність» від Інтуристу та Торгсину. Через це той навіть не міг скористатись трамваями, оскільки був постійно «прив'язаним» до групових екскурсій, організованих Інтуристом. Детальніше див. Дэвид-Фокс М. Витрины великого эксперимента. Культурная дипломатия Советского Союза и его западные гости, 1921–1941 годы. С. 304

⁶⁰ Голубев А. Добро пожаловать или посторонним вход воспрещен: к вопросу о закрытости межвоенного советского общества. Отечественная история. 2004. С. 47

⁶¹ Fitzpatrick S. Foreigners observed: Moscow visitors in the 1930s under the gaze of their soviet guides. P. 217

⁶² Там само P. 219

Ові до «Південної Росії» (Одеси, Києва, Харкова та Ростова) у травні 1932 р.⁶³ та про поїздку третього секретаря посольства Джона Вівіяна влітку 1932 р. Україною та Кримом⁶⁴. Водночас, дипломати у своїх листах прямо покликаються на або навіть цитують Ендрю Кернса, директора зернового департаменту Імперської маркетингової ради⁶⁵, який здійснив три подорожі територією Радянського Союзу наприкінці весни та влітку 1932 р., відвідавши Західний Сибір, Україну, Крим та район р. Волги. Опис саме цих поїздок і дадуть нам змогу охарактеризувати їхні умови перебування в СРСР.

Оскільки Есмонд Ові та Джон Вівіян були членами корпусу британського посольства в СРСР, а Ендрю Кернс – іноземець, який прибув до СРСР з метою дослідження колективізації і ділився своїми враженнями із дипломатами, ми вирішили окремо розглянути умови їхнього перебування, оскільки вони є доволі різними.

1.2 Візит Есмонда Ові до «Південної Росії» у травні 1932 р.

Есмонд Ові на момент 1929 року, коли став офіційним послом Британії в СРСР, мав доволі тривалу дипломатичну кар'єру, яка розпочалась ще у 1903 р. У 1925 р. він отримав посаду представника Його Величності у Мехіко-сіті, а за 4 роки був переведений до Москви. У столиці СРСР, як пише Кьортіс Кібл (посол Британії в СРСР у 1978-1982 рр.), його чекав «доволі чистий готель» і загалом умови перебування в Москві особливо не відрізнялись від тих умов, в яких працював дипломат у Північній Америці⁶⁶. Британський журналіст Малкольм Маггерідж писав про Ові, що це була «ввічлива постать із зачесаним назад сивим волоссям і невеликими підстриженими вусами»⁶⁷.

⁶³ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 10 – 21

⁶⁴ Там само P. 82 – 97

⁶⁵ Empire Marketing Board (Імперська маркетингова рада) – урядовий орган Британії, який займався дослідженням та аналізом того, як покращити якість та умови зберігання продуктів Великої Британії та її колоній. Детальніше див. Selling Empire: The Empire Marketing Board. Open Learning. URL: <https://www.open.edu/openlearn/history-the-arts/history/world-history/selling-empire-the-empire-marketing-board> (date of access: 19.04.2025).

⁶⁶ Keeble C. Britain and the Soviet Union, 1917-89. New York, 1990. P. 109

⁶⁷ Muggeridge M. Chronicles of Wasted Time. Chronicle 1: The green stick. New York : William Morrow & Company, Inc., 1973. P. 253-254

Про деякі подробиці перебування британських дипломатів в Москві, зокрема – Есмонда Ові – ми знаємо зі спогадів Вільяма Стренга, радника британського посла⁶⁸. Він зауважує, що британці активно спілкувались з іншими іноземними колегами-дипломатами. Наприклад, під час свого візиту «Південною Росією», Ові в Одесі обідав із місцевим італійським консулом⁶⁹. Про те, що поблизу Києва урожай 1932 р. був поганим, свійські тварини помирали й була нестача хліба, британський дипломат дізнався завдяки розмові із німецьким консулом⁷⁰. «Опинившись разом, ніби у вигнанні, ми покладались одне на одного в товариських та дружніх стосунках», – пише Стренг⁷¹. Справді, оскільки британські дипломати нечасто виїжджали поза межі Москви та Ленінграду, то спілкування із їхніми іноземними колегами допомагало дізнаватись подробиці із життя поза межами цих двох міст.

Члени дипломатичного корпусу Британії мали змогу спілкуватись із радянськими високопосадовцями. Вільям Стренг згадує, що дипломати бачились із Будьонним, Мікояном, Єнукідзе, Кагановичем та, вочевидь, з Литвиновим та його помічниками⁷². Ці зустрічі відбувались або в посольстві, або на «вечірках, де були присутні іноземці»⁷³. Однак двічі Стренг ходив до радянських чиновників у гості – додому до сім'ї Литвинових та разом із Есмондом Ові на дачу до Ворошилова⁷⁴. Останній, коли ті від'їжджали, навіть «завантажив машину британців гортензіями»⁷⁵. З Тухачевським, наприклад, британці танцювали: маршал влаштував їм «виставку» російських танців⁷⁶. Тобто бачимо, що попри таку собі «закритість» дипломатів в Москві, вони все одно доволі часто контактували, навіть у неформальній обстановці, із радянськими високопосадовцями.

⁶⁸ Strang W. Home and Abroad. London: Andre Deutsch, 1956. P. 59

⁶⁹ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 14

⁷⁰ Там само P. 15

⁷¹ Strang W. Home and Abroad. London: Andre Deutsch, 1956. P. 63

⁷² Там само

⁷³ Там само

⁷⁴ Там само

⁷⁵ Там само. P. 64

⁷⁶ Там само

Пол Голандер пише про спеціальну «техніку гостинності», якою послуговувались, зокрема, і в Радянському Союзі, для організації візитів іноземців⁷⁷. Він виділяє дві складові цієї техніки: належне ставлення до гостя, намагання забезпечити йому максимальний комфорт, та «вибіркове» представлення реальності, що зумовлювало необхідність ретельно планувати поїздки іноземців у межах країни⁷⁸. Важливо було дати гостю «теплий прийом», забезпечити його гідними побутовими умовами, за можливості познайомити його з важливими радянськими політичними діячами – все це разом, пише Голандер, складе йому гарні враження, що, своєю чергою, виліється в позитивні відгуки від нього про Радянський Союз⁷⁹.

Есмонд Ові ще перед своєю поїздкою на територію УСРР мав детально узгодити план подорожі. Для радянського керівництва було критично важливо, аби іноземний відвідувач бачив тільки «вибіркову» радянську реальність, і саме через це кожна екскурсія іноземця була ретельно спланована. Відповідно, подорожі Ові обмежилась лише чотирма містами – Одесою, Києвом, Харковом та Ростовом. На інших станціях потяг не зупинявся⁸⁰.

Адже, як пише Евальд Амменде, у СРСР існувало «два світи»: з одного боку, були найбільші міста, осередки культурного життя, а з іншого боку – «основна маса населення», яка жила «у злиднях та стражданнях»⁸¹. За словами німця, всі досягнення тих міст – «міраж», який показував тільки ту реальність, у якій жили «обрані» люди, і яка ніяк не була пов'язана із життям звичайних людей⁸².

У подорож разом із Есмондом Ові вирушила ще і його дружина та третій секретар посольства містер Волтон⁸³. Її організацією, зокрема – переміщенням делегації та проживанням – займався «Інтурист». На вокзалах саме його представники зустрічали делегацію та відвозили її до завчасно заброньованих

⁷⁷ Холландер П. Политические пилигримы (путешествия западных интеллектуалов по Советскому Союзу, Китаю и Кубе 1928–1978). Санкт-Петербург: Лань, 2001. 592 С. 73

⁷⁸ Там само С. 74-75

⁷⁹ Там само С. 75

⁸⁰ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 10

⁸¹ Ammende E. Human life in Russia. P. 196-197

⁸² Там само

⁸³ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 10

номерів. За послуги працівники «Інтуристу» брали оплату виключно в американських доларах⁸⁴. Попри такі намагання товариства забезпечити іноземцям комфорт, останні все ж таки часто залишались незадоволеними. Наприклад, від'їжджаючи з Києва, Есмонду Ові не сподобалось те, що замість так званого міжнародного вагону⁸⁵ делегацію помістили у купе другого класу з «дуже огидним виглядом». А містер Волтон взагалі був поміщений у купе до замаскованих співробітників ОДПУ, які розпитували британця про його колег. З урахуванням того, що делегація платила по 20 доларів на день за послуги «Інтуристу», скарги на незадовільний сервіс були закономірними⁸⁶.

На прикладі візиту делегації Есмонда Ові ми наочно бачимо те, як працювала радянська «техніка гостинності». Після прибуття до Одеси, посла на новенькій машині марки «Лінкольн» доставили до готелю «Лондон», який розташовувався на березі моря⁸⁷. Британцям відразу організували екскурсію «передовими досягненнями країни рад»: їм продемонстрували парки та сади біля моря, санаторій, лікарню ім. Лермонтова. Все це змусило Есмонда Ові порівняти Одесу із Фолкстоном та Неаполем та ствердити, що радянське місто виглядає «набагато солідніше»⁸⁸. До того ж, під час візиту до Одеської опери послу показали спеціальні заходи із запобігання пожежі в будівлі, а також надали статистику щодо «ваги вогнетривкої завіси, люстри в центрі залу та багатьох інших об'єктів, які викликають захоплення та інтерес»⁸⁹.

Натомість, у Харкові іноземці відчули на собі продуктивний дефіцит. Як пише Ові, хліба їм вистачало, однак бракувало масла, через що британцям довелось його додатково купувати та додавати в страви. Крім того, у харківському готелі бракувало овочів: через це, за словами дипломата, кухарю довелось готувати гарнір «з трьох видів картоплі»⁹⁰. Навіть умови проживання не

⁸⁴ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 10

⁸⁵ Передбачалось, що іноземці перемістяться на міжнародних вагонах (як це було під час їхньої поїздки з Москви та Південь України) . Детальніше див. Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 10

⁸⁶ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 15-16

⁸⁷ Там само P. 12

⁸⁸ Там само P. 13

⁸⁹ Там само P. 14

⁹⁰ Там само P. 17

задовольнили британську делегацію – у готелі столичного Харкова відчувався брак матраців, через що іноземцям довелось «притискатись до дерев'яних ліжок»⁹¹.

Цілком зрозуміло, що британці ніколи не перебували на самоті – вони постійно відчували присутність радянських спецслужб поруч. Наприклад, їдучи у вагоні, вони прагнули поспілкуватись зі звичайними пасажирами щодо умов життя в СРСР, однак ті, за словами Ові, «неохоче» з ними спілкувались. Дипломат припускав, що це було пов'язано з присутністю поруч членів ОДПУ⁹², яких «звичайні люди» боялись⁹³. Коли іноземці переміщались на машині, поруч з водієм завжди сидів якийсь «чоловік», який ніколи не розмовляв, однак, на думку Ові, спостерігав за тим, про що іноземці між собою говорять⁹⁴.

На прикладі візиту Есмонда Ові до «Південної Росії» ми наочно бачимо те, як відбувались завчасно сплановані візити доволі високопоставленого іноземця поза межами Москви. І навіть попри завчасну спланованість, попри прискіпливий нагляд та турботу, все одно було неможливо приховати наявність проблем радянської дійсності, які тоді були поширені – дефіцит, неналежні умови проживання, постійний нагляд з боку спецслужб тощо.

1.3 Подорожі Ендрю Кернса Радянським Союзом у 1932 р.

Як йшлося вище, дипломати у своїх депешах активно цитували Ендрю Кернса. Здобувши бакалаврську освіту в Альбертському університеті (Канада) у 1923 р. за спеціальністю «сільське господарство», а потім – ступінь магістра в університеті Міннесоти, Кернс у 1931 р. став директором зернового департаменту Імперської маркетингової ради в Лондоні⁹⁵. За рік, у 1932 р., він здійснив поїздку радянською територією задля близького ознайомлення з ходом колективізації.

⁹¹ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 17

⁹² Там само P. 11

⁹³ Там само P. 18

⁹⁴ Там само P. 20

⁹⁵ Cairns A. The Soviet Famine 1932-33: an eye-witness account of conditions in the spring and summer of 1932 / ed. by T. Cuz. Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1989. P. V

У кількох подорожах (Західним Сибіром та Кримом) Кернса супроводжував Отто Шиллер. Останній у 1931-1936 рр. працював у якості аграрного аташе в складі німецького посольства в Москві⁹⁶. Він, як і Кернс, був експертом з питань радянського сільського господарства (зокрема, його перу належить дисертація «Економічні та соціальні проблеми колективного руху в Радянському Союзі»)⁹⁷. У 1932-33 рр. він проїхав близько 10 тис. кілометрів європейською частиною Росії, враження від яких описав у своєму листі від 18 вересня 1933 р.⁹⁸. Велику відстань він проїхав власним автомобілем на самоті, що, як пише Паоло Фонці, дозволило йому «безперешкодно опитувати селян, отримуючи інформацію з перших рук»⁹⁹. Шиллер разом із Кернсом регулярно обмінювались інформацією, про що останній неодноразово згадував у своїх звітах, що були згодом включені у депеші дипломатів¹⁰⁰.

Також у поїзді Кримом та Півднем України разом із Кернсом подорожував і Джон Вівіян, третій секретар посольства Британії в Москві. Джон Вівіян у 1931 р. почав свою дипломатичну кар'єру та працював у Москві практично всі 1930-ті рр. У 1938 р. він пішов у відставку та почав викладацьку кар'єру історика у Трінті коледжі Університету Кембриджа¹⁰¹.

1.3.1 Зустрічі представниками місцевої влади

На контрасті з тим, як зустрічали в Одесі Есмонда Ові, в Новосибірську Кернс відразу був вражений місцевим вокзалом: «Кілька сотень сплячих людей, багато жебраків, а багато людей просто тремтіли, сидячи в своєму лахмітті (оскільки було холодно)»¹⁰². Іноземець відразу хотів десь поселитись, отож відправився до місцевого готелю. Спочатку йому відмовили, пославшись на

⁹⁶ Der Spiegel. Otto Schiller. Der Spiegel | Online-Nachrichten. URL: <https://www.spiegel.de/politik/otto-schiller-a-b70702f2-0002-0001-0000-000046172561> (date of access: 19.04.2025).

⁹⁷ Матяш І. Іноземні представництва в Радянській Україні (1919-1991): протистояння та співпраця. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2020. С. 93

⁹⁸ Детальніше див. Голодомор в Україні 1932-1933 років за документами політичного архіву міністерства закордонних справ Федеративної республіки Німеччина / упоряд. А. Кудряченко. Київ : НІСД, 2008. С. 109-135

⁹⁹ Fonzi P. 'A Trial of Strength against the Restive Peasantry': What the Germans Knew about the Great Famine in the USSR and How They Perceived It. *Ukraina Moderna*. 2020. Vol. 30-31. P. 205

¹⁰⁰ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 37

¹⁰¹ Trinity College Chapel - John Michal Kenneth Vyvyan. Trinity College Chapel - Home. URL: <http://trinitycollegechapel.com/about/memorials/brasses/vyvyan/> (date of access: 19.04.2025).

¹⁰² Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 30-31

відсутність вільних кімнат. Однак тільки-но Кернс продемонстрував «рекомендаційні листи» з Москви, то відразу був забезпечений кімнатою для проживання¹⁰³. Британець точно не зазначає, звідки в нього були ці листи, однак одного разу, прибувши до Сальська (Ростовська область), він продемонстрував місцевим чиновникам «хороший рекомендаційний лист» від заступника голови ростовського відділення Наркомзему¹⁰⁴.

Подібний приклад наочно нам демонструє, що «техніка гостинності» працювала далеко не для кожного іноземця, який прибував до Радянського Союзу. Якщо Бернарда Шоу, як пише Пол Голандер, в Москві зустрічав багатотисячний натовп зі всілякими вітальними написами¹⁰⁵, Есмонда Ові в Одесі зустрічали співробітники «Інтуристу» та відвозили його до готелю біля моря, то Кернса, як бачимо, взагалі спочатку не бажали заселяти (не кажучи вже про якісь урочисті зустрічі на вокзалі).

Можемо припустити, що така непередготовленість з боку новосибірської влади було обумовлено тим, що вона не була попереджена про приїзд Кернса. Адже прибувши до Славгорода, іноземець зауважує, що тамтешня влада була завчасно попереджена про його візит, а тому його кімната в готелі була побілена¹⁰⁶. Однак попри такі намагання чиновники так і не зуміли забезпечити британцеві комфорт, оскільки той цілу ніч боровся із клопами в ліжку¹⁰⁷. Прикметно, що з такою ж проблемою він зіткнувся й в інших містах, зокрема в Дніпропетровську¹⁰⁸ та Мелітополі¹⁰⁹.

Після приїзду в Омськ на Кернса чекав найкращий вияв радянської гостинності за весь час його поїздок. Прямо на залізничній станції його та Шиллера зустрічала справжня делегація у складі «директора дослідження місцевого сільського господарства та навчального інституту», перекладача та

¹⁰³ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 31

Про важливість рекомендаційних листів для іноземця також пише і Шейла Фіцпатрик. Детальніше див. Fitzpatrick S. Foreigners observed: Moscow visitors in the 1930s under the gaze of their soviet guides. P. 226

¹⁰⁴ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933 P. 150

¹⁰⁵ Холландер П. Политические пилигримы (путешествия западных интеллектуалов по Советскому Союзу, Китаю и Кубе 1928–1978). С. 474

¹⁰⁶ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933 P. 42

¹⁰⁷ Там само

¹⁰⁸ Там само P. 125

¹⁰⁹ Там само P. 136

«декількох інших». У сільськогосподарському інституті іноземців відвели до їхніх спалень, які розташувались у кабінетах професорів, а потім влаштували для них урочистий бенкет, пригостили вином та просили випити за «план, наступний план, ситуацію на Сході та світове братерство»¹¹⁰. Коли іноземці повернулись із сільської місцевості, для них знову було організовано бенкет¹¹¹.

Подібне ставлення є складовою згаданої нами вище «техніки гостинності». Зокрема, урочистий бенкет, як пише Голандер, був частиною практики «масажу его»¹¹². Під час своїх візитів до колгоспів Кернса всіляко намагались задобрити. Наприклад, коли він полишав один колгосп біля Новосибірську, йому подарували 2 пляшки вершків, 10 фунтів масла й «теплі вітання від працівників колгоспу своїм товаришам в Канаді»¹¹³. Це також можна вважати прикладом «масажу его» Кернса. Останній також це усвідомлював. На його думку, причиною такої гостинності було те, що місцева влада прагнула справити на нього гарне враження. Іншою причиною привітності омської влади, на думку британця, могло бути те, що та не бажала, аби той самотійно прогулювався містом¹¹⁴.

З іншого боку, Кернс та Шиллер, їдучи до Самари, вирішили не попереджати місцевих чиновників про свій приїзд. Отож, прибувши на станцію, вони самі мали думати про те, де б переночувати. Якщо Шиллер поїхав додому свого місцевого друга, то Кернс був змушений ночувати в готелі в кімнаті з тринадцятьма іншими чоловіками, паралельно слухаючи їхні скарги про нестачу їжі¹¹⁵.

Їдучи до Сталінграда, британець задля пересадки зупинився на станції Талова (теперішня Воронезька область). Він почав шукати місця для ночівлі, оскільки перспектива перебування 25 годин на вокзалі, де не було навіть де стати, оскільки вся підлога була зайнята «жалюгідними» людьми, які спали, його не влаштовувала¹¹⁶. Місцевий міліціонер відвів Кернса до «сільського дому», однак

¹¹⁰ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933 P. 53

¹¹¹ Там само. P. 59

¹¹² Холландер П. Политические пилигримы (путешествия западных интеллектуалов по Советскому Союзу, Китаю и Кубе 1928–1978). С. 474

¹¹³ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 35.

¹¹⁴ Там само P. 53

¹¹⁵ Там само P. 63

¹¹⁶ Там само P. 182

там йому сказали, що вільних місць немає. Іноземець не здався та заявив, що спатиме прямо тут, у холі, якщо його не забезпечать ліжком. Врешті-решт, його підселили в кімнату, де було одинадцять людей та дали йому солом'яну підстилку, аби він спав на підлозі. Як тільки вимкнули світло, на Кернса «жорстоко» напали сотні клопів, і він був змушений боротись з ними цілу ніч, а його сусіди, своєю чергою, спали і не підозрювали, що клопи «харчуються їхніми тілами»¹¹⁷.

Тобто бачимо, що радянські чиновники застосовували деякі складові «техніки гостинності» під час комунікації із Кернсом, однак оскільки той не був «поважним» і надто популярним іноземцем, то для задоволення його потреб і не докладали таких зусиль, як для більш важливих персон (того ж Бернарда Шоу, або навіть Есмонда Ові).

1.3.2 Екскурсоводи

Варто зазначати, що абсолютно кожному важливому візитеру до Радянського Союзу надавали перекладачів та екскурсовода, які й організовували йому екскурсії по завчасно спланованому маршруту¹¹⁸. Голандер зауважує, що вони фактично являли собою державних чиновників, які мали певну владу¹¹⁹. До того ж, радянська перекладачка у 1920-1930-х рр. Тамара Солоневич у своїх спогадах писала, що крім перекладачів та гідів іноземцеві могли надавати ще й інших «спеціальних» людей, задачею яких було дбати про його комфорт¹²⁰.

Радянські гіді були тими людьми, які намагались створити у Кернса «правильні» враження від радянської дійсності. Ігор Орлов та Олена Юрчікова

¹¹⁷ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 182

¹¹⁸ Куликова Г. Новый мир глазами старого. Советская Россия 1920- 1930-х годов глазами западных интеллектуалов. С. 86

¹¹⁹ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 467

¹²⁰ Перекладачка згадує такого собі пана Боярського, який всіляко «знаходив» для членів іноземних делегацій те, що їм було потрібно (рушники, платки, панчохи тощо). Детальніше див. Солоневич Т. Записки советской переводчицы. Москва : Директ-Медиа, 2016. С. 97

цитують очільника ВОКСа Олександра Аросєва, який казав, що екскурсоводи¹²¹ відігравали роль «загороджувальних загонів, що йшли попереду колони»¹²².

Іноземець всіяко прагнув просто прогулятись містами, однак гіді ставали йому на заваді. Наприклад, один екскурсовод, який працював архітектором в Новосибірську проводив Кернсу та Шиллеру екскурсію містом. Іноземців відразу здивували високі ціни на одяг та м'ясо (курятину)¹²³. Також вони помітили людей, які прохали їжу. Припускаємо, аби відволікти Кернса та Шиллера від «некрасивої» сторони радянської дійсності, гід повів їх споглядати місцеві новобудови. Однак навіть тут Кернс помітив проблеми: «Якість робіт була просто неймовірною. В одній великій будівлі забули вставити сталеві армовані балки, тому вони зробили отвори в стінах і вставили дерев'яні»¹²⁴. Наступного дня вже сам «очільник місцевої ради» на американському автомобілі «Buick» повіз Кернса та Шиллера містом. Їм показали і величезне будівництво нового заводу, і лікарню, і «величезну американську лікарню», яка будувалась¹²⁵.

Крім демонстрації «правильної» радянської дійсності, гіді прямо заважали іноземцям комунікувати із місцевим населенням, яке могло зіпсувати їм «правильні» враження від перебування в СРСР. Наприклад, під час подорожі потягом з Новосибірська до Славгорода, гід Кернса та Шиллера був біля них «кожну хвилину», отож вони не могли нормально розпитати людей у вагоні про їхнє життя¹²⁶. Важливим фактором в цьому контексті була мова: Кернс дуже погано знав російську мову, тож «дистанціювати» його від місцевого населення було не так важко. З іншого боку, Шиллер знав російську, що допомагало британцеві під час їхніх спільних подорожей. Коли іноземці їхали потягом зі Славгорода до Омська, вони виявили у своєму вагоні людей, які спілкувались

¹²¹ Ігор Орлов та Олена Юрчікова пишуть, що гіді були «агентами із супроводу туристів» та екскурсоводами «в широкому сенсі цього слова». Себто ми можемо ототожнювати ці поняття.

¹²² Орлов И. Б., Юрчикова Е. В. Массовый туризм в сталинской повседневности. Москва: РОССПЭН, 2010. С. 164

¹²³ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 39-40

¹²⁴ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 40

¹²⁵ Там само

¹²⁶ Там само P. 42

німецькою мовою. Через це гід «розлютився» та почав вимагати у кондуктора їхнього негайного переведення в інший вагон¹²⁷.

Екскурсоводи також доволі сильно цікавились враженнями Кернса від поїздок. До прикладу, коли іноземець повернувся до Києва із навколишніх сіл, гід сказав йому, що дуже переймається за те, які враження склались у нього від візиту. Британець же відповів, що прибув в СРСР не як турист, а як дослідник сільського господарства, отож задля хорошого дослідження необхідно бачити як хороші, так погані умови¹²⁸.

Ендрю Кернс розумів, що гід – та людина, яка буде показувати йому радянську дійсність тільки з найкращого боку. Саме тому він прагнув поспілкуватись зі звичайними людьми без присутності екскурсовода. Наприклад, у Славгороді Кернс та Шиллер скористались відсутністю гіда та пішли на базар. За п'ять хвилин їх оточив натовп людей, які жалілись на жахливі умови життя: на повсюдний голод, масову смертність людей та свійських тварин¹²⁹. Ці люди сподівались, що іноземці зможуть достукатись до урядів своїх країн, аби ті врятували їх. Коли Шиллер сфотографував хлопчика на базарі, ноги якого в товщину були 3-4 дюйми, дві жінки сказали йому: «Це те, що стається з нами усіма. Чи покажете ви ці фотографії американським газетам, аби ті вислали нам їжу?»¹³⁰.

Наступного дня Кернс та Шиллер вирішили прокинутись якомога раніше та знову вирушити на той самий базар, поки їхній гід ще спав. Однак не встигли вони покинути територію готелю, як їхній екскурсовод відразу з'явився біля них. Іноземці попрохали його приготувати сніданок, а самі сказали, що «подихають повітрям». За десять хвилин гід закликав їх іти снідати, однак ті вже «дихали повітрям» на базарі. Екскурсовод негайно мав діяти, оскільки іноземців вже оточили люди, які говорили їм про голод. «Ну ж бо, це лише куркульська агітація, ходімо снідати», – намагався гід переконати Кернса та Шиллера¹³¹. Незабаром на

¹²⁷ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 52

¹²⁸ Там само P. 117

¹²⁹ Там само P. 43

¹³⁰ Там само P. 42

¹³¹ Там само P. 45

базарі з'явився сам «мер» («Lord Mayor himself») Славгорода та особисто закликав тих іти їсти¹³². Вочевидь, гід серйозно переймався цим інцидентом, оскільки іноземці таки дістали ту інформацію, яку їм не було потрібно знати. Отож за столом той всіляко намагався впевнитись, чи справді Шиллер та Кернс повірили в «дурість», яку їм розповідали «куркулі»¹³³.

Бували випадки, коли іноземці прямо намагались зробити все, аби до них не приставляли гіда. Наприклад, перебуваючи в Самарі, вони вирішили поїхати на потягу по Безиншуку («Bezinshook»). Іноземці намагались переконати місцевий департамент сільського господарства, що вони не потребують екскурсовода, однак ті «не слухали ніяких аргументів». Однак конкретно в цьому випадку «щось сталось» і гіда до них так і не відправили¹³⁴.

1.3.3 Перекладачі Ендрю Кернса

Крім гідів, майже постійно іноземців супроводжували й перекладачі. Їхня функція полягала в тому, аби доносити не знаючому російської Кернсу правильні наративи. Саме перекладачі фактично визначали, що говорити іноземцеві, а що – ні. Вони були такими-собі «медіумами» між радянською дійсністю та іноземцем.

Виїжджаючи з Києва до навколишніх сіл, британець помітив підозріло велику кількість солдат. Запитавши в перекладачки про причини цього, іноземець отримав відповідь, що це було зумовлено близькістю кордону із Польщею та Румунією, які становили загрозу для радянської держави¹³⁵. Однак гіда, який перебував поруч з ними, така відповідь не задовольнила. Отож, Кернс почув від перекладачки ще одну версію того, чому так багато солдат були розташовані біля доріг: на відміну від інших країн, в яких солдат ховають «у секретних місцях», в СРСР було «все відкрито»¹³⁶.

З тією ж київською перекладачкою Кернс мав доволі цікаву розмову. Від неї він дізнався, що вона отримувала 130 рублів на місяць та 300 г «дуже

¹³² Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 44-45

¹³³ Там само P. 45

¹³⁴ Там само P. 65

¹³⁵ Там само P. 112

¹³⁶ Там само

поганого» хліба на день, 1.25 фунта цукру на місяць та невеликий кусок мила. Перекладачка також зауважила, що має 18-ти місячну дитину, для якої дістати те, що вона потребує, «практично неможливо»¹³⁷. Коли він намагався далі розпитати її, отримав відповідь: «Будь ласка, давайте більше не будемо про це говорити, оскільки це дуже боляче... я знаю, що немає сенсу прикидатись перед вами»¹³⁸. Однак згодом вона розказала британцеві історію про жахливі умови проживання в Києві: багато людей, які були змушені жити у підвалах, потонули через повені, що були спричинені дощем¹³⁹. Наприкінці візиту Кернс подякував перекладачці за відвертість¹⁴⁰.

Також перекладачі, як і гіді, цікавились думкою Кернса щодо тих чи інших питань. До прикладу, перекладач-єврей, який також був «менеджером» дніпропетровського «Інтуристу» («The manager of Intourist in Dniepropetrovsk»), питав в іноземця, чи вважає він, що російське сільське господарство, коли буде повністю механізоване, перегонить американське. Кернс, у відповідь «намагався тримати пряме обличчя» («I had a hard job keeping a straight face»)¹⁴¹.

Бували й випадки, коли перекладачі, із вказівки «інших людей», не перекладали все, що говорилося навколо іноземця. Наприклад, Тамара Солоневич у своїх спогадах описує діалог між французькими та радянськими робітницями, під час якого іноземки сказали, що чули, як в Радянській Росії всі робітниці навчаються, оскільки записані на вечірні курси. Цю репліку «комуніст за плечем» Тамари Солоневич попросив не перекладати, аби не «бентежити» дівчину, яка вела через перекладачку діалог з іноземками¹⁴². Ця історія демонструє нам, що перекладачі Кернса могли банально не перекладати йому всього, що говорилося навколо нього.

¹³⁷ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 112

¹³⁸ Там само

¹³⁹ Там само

¹⁴⁰ Там само P. 116

¹⁴¹ Там само P. 123-124

¹⁴² Солоневич Т. Записки советской переводчицы. С. 205

1.3.4 Харчування Ендрю Кернса під час його подорожей

Також варто кілька слів сказати й про раціон харчування Ендрю Кернса в СРСР – в час, коли по всьому Союзу був масовий голод. Під час візиту до сіл біля Безиншуку Кернс та Шиллер обідали чорним хлібом, супом, яйцями, маслом та чаєм¹⁴³. На станції під назвою «Татарська», чекаючи на потяг до Славгорода, вони вирішили зайти до буфету та поснідати. Під час трапези навколо іноземців ходили діти та прохали їсти. Також Кернс та Шиллер зуміли побачити доволі показову картину, яка наочно характеризувала тодішній стан справ: коли ті снідали, в буфет зайшли кілька робітників, які замовили собі суп, два шматочки хліба, трохи риби та каву. Опісля того, як вони це доїли, «діти, одна-дві жінки та чоловіки боролись за тарілки з супом, щоб облизати їх та з'їсти риб'ячі кістки»¹⁴⁴.

Подібна історія трапилась також із Джоном Вівіяном в ресторані на станції Синельникове (сучасна Дніпропетровська область). Доївши, іноземець поклав заварку у порожню бляшанку сардин. В той же момент один «нещасний» підбіг до неї та почав «зшкрябувати суміш олії та чайної заварки до рота»¹⁴⁵. Їдучи з Омська в сторону Казахстану, по дорозі Кернс купував їжу за «фантастичними» цінами: 10 рублів за маленьку качку, 1 рубль за півлітра молока та 3 рублі за велику буханку чорного хліба з «високим вмістом волокнистого матеріалу»¹⁴⁶.

У київському готелі Кернс захотів поснідати яєшнею з полуницею. Однак він був змушений вдовольнитись хлібом з маслом та «злегка підфарбованою водою, яку називали чаєм»¹⁴⁷. Продовжуючи, іноземець пише: «По всій Росії, навіть в спеціальних ресторанах та магазинах для іноземців, я стикався з подібним». Британець гадав, що причиною такого незадовільного сервісу було те, що магазини та ресторани «не хочуть [американських. – Д. Д.] грошей» і не виявляють «жодної підприємливості»¹⁴⁸. Навіть у Торгсинах не було всіх необхідних іноземцеві продуктів. Наприклад в Омську, Кернс та Шиллер пішли у місцевий Торгсин і придбали там три пачки цигарок, півкілограма масла та дві

¹⁴³ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933 P. 67

¹⁴⁴ Там само P. 41

¹⁴⁵ Там само P. 95-96

¹⁴⁶ Там само P. 61

¹⁴⁷ Там само P. 108

¹⁴⁸ Там само

банки винограду. Однак в ньому не було м'яса та цукру¹⁴⁹. Джон Вівіян також скаржився на те, що цукру не було у Торгсинах¹⁵⁰.

Прикметна історія трапилась у Калачі (місто у сучасній Воронежській області). Прибувши до міста, Кернс зайшов у місцевий ресторан для робітників. У ньому він пообідав супом (який складався із пшона, декількох шматків картоплі, чотирьох шматків цибулини і був без жиру, олії чи м'яса), трьома шматками «мокрого» хліба та «несмачним та несвіжим» м'ясом¹⁵¹. Однак як тільки місцеві чиновники дізнались, що Кернс пообідав так, як харчується їхній звичайний робітник, до нього тут-то завітав помічник секретаря компартії та запросив його на трапезу до парку. Спостерігаючи за купанням «оголених жінок», іноземець та урядовці їли «смачний» овочевий суп із салом та язиком, підсмажену курятину, картопляне пюре із маслом, цільозерновий хліб та пили молоко й соки¹⁵². На наступний ранок Кернс снідав «непоганим» стейком, картоплею з овочами, яєшнею та хлібом¹⁵³.

Тобто бачимо, що Кернс все таки на собі відчув те, як харчувались тогочасні радянські мешканці. До того ж, він побачив, що далеко не всі товари загалом були доступні, а ті, які були в наявності, коштували «фантастично» дорого.

1.3.5 Нагляд з боку радянських спецслужб

Варто розуміти, що кожен іноземець в СРСР, так чи інакше, перебував під певним наглядом з боку радянських спецслужб. Тамара Солоневич, говорячи про іноземні робітничі делегації, пише, що ті знаходились «під невсипущим наглядом і кроку не могли ступити»¹⁵⁴. Шиллер та Кернс вперше помічають певне стеження за ними відразу після від'їзду з Новосибірська. Якийсь чоловік вже як тиждень слідкував за Шиллером, що почало непокоїти Кернса. Однак німець

¹⁴⁹ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933 P. 60

¹⁵⁰ Там само. Р. 93

¹⁵¹ Там само. Р. 179

¹⁵² Там само. Р. 180

¹⁵³ Там само

¹⁵⁴ Солоневич Т. Записки советской переводчицы. С. 201

сказав, що «це – очі уряду»¹⁵⁵. Задачею цих «очей» було зробити все, аби іноземці не побачили або не почули того, що, на їхню думку, їм знати було непотрібно.

Також іноземцям не можна було робити фотографії побаченого. Наприклад, Кернс захотів зробити фотографії киргизів у вагоні потягу, однак Шиллер переконав його не робити цього. Справа в тому, що коли німець одного разу робив фото трьох голодних хлопців, до нього підійшов співробітник ОДПУ та почав вимагати показати фото. Шиллер показав йому своє посвідчення дипломата, на що той відповів, що «фотографувати на станціях протизаконно»¹⁵⁶.

Ці свідчення прямо підкріплюють тезу Пола Голандера про характер «техніки гостинності» – іноземцям можна було бачити тільки те, що було дозволено. Саме через це за ними був певний нагляд. Фотографії «непозірної» радянської дійсності робити теж було небажано – радянська влада усвідомлювала їхню силу та вплив, якщо вони потраплять на Захід.

Опрацьовані джерела дозволяють погодитись із фразою Тамари Солоневич про те, що «ОДПУ – далеко не всезнаюче, як про це прийнято думати»¹⁵⁷. І справді, якби воно було «всезнаюче» та завжди слідкувало за Кернсом – сумнівно, що ми б отримали його звіти, в яких той описував спілкування зі звичайними людьми та загалом наочно бачив всю «зворотню» сторону радянської дійсності. З іншого боку, цілком протилежне спостереження робить Евальд Амменде. Він пише, що іноземці отримують «ілюзію» того, що вони є вільними і подекуди можуть пересуватись там, де хочуть. За його словами, іноземці в Радянському Союзі можуть робити «все, що заманеться», оскільки сама система не передбачає відкритого обмеження їхньої свободи пересування.

До того ж, пише Амменде, радянські спецслужби роблять все, аби іноземці мали мінімальні контакти із місцевим населенням, аби ті не могли від них щось взнати¹⁵⁸. Радянським мешканці зіткнуться із серйозними наслідками за «будь-яке необережно сказане слово іноземцеві»¹⁵⁹. За словами німця: «нещасні

¹⁵⁵ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 41

¹⁵⁶ Там само

¹⁵⁷ Солоневич Т. Записки советской переводчицы. С. 39

¹⁵⁸ Ammende E. Human life in Russia. P. 188

¹⁵⁹ Там само

мешканці ризикують своєю свободою і навіть життям, якщо пояснюють відвідувачу своє жахливе становище»¹⁶⁰.

Підсумовуючи, ми побачили те, в яких умовах перебували герої нашого дослідження. Ми проаналізували те, якою була радянська «техніка гостинності», як в Радянському Союзі ставились до іноземців та організовували їхні умови перебування. Радянській владі було надважливо створити в них «правильні» враження від радянської дійсності.

Однак на практиці іноземці таки зіткнулись із чималою кількістю проблем – починаючи від «Інтуристу», який не зумів забезпечити нормальні умови пересування територією СРСР для Есмонда Ові та гідні умови проживання для Ендрю Кернса та закінчуючи проблемами із харчами, які на собі відчули іноземці, зважаючи на голод у СРСР на початку 1930-х рр.

Крім того, свідчення Ендрю Кернса дали нам змогу побачити те, як перекладачі та екскурсоводи ставали важливими акторами у тому, аби створити в іноземця «правильне» враження від Радянського Союзу. І справді, як ми проаналізували, перекладачі далеко не завжди перекладали все те, про що говорилось навколо іноземців а, подекуди, власноруч викривляли слова людей навколо. Саме мовний бар'єр був однією із найважливіших проблем для Кернса. Однак тривалі подорожі із Отто Шиллером, який знав російську мову, допомагали британцеві помічати не позірну радянську дійсність.

До того ж, іноземці відчували на собі нагляд з боку радянських спецслужб. Останні постійно тримали свою увагу на них та робили все, аби ті не мали змоги спілкуватись із «звичайними», завчасно не підготовленими, людьми, які могли б повідати іноземцям зовсім іншу інформацію ніж ту, яка лунала для них з уст екскурсоводів та офіційних осіб.

¹⁶⁰ Ammende E. Human life in Russia. P. 188

Розділ 2. Становище радянського сільського господарства в депешах британських дипломатів

2.1 Можливості побачити село для іноземця у 1930-х рр.

Оскільки тільки Ендрю Кернс та Джон Вівіян мали хоча б обмежену змогу відвідувати радянські колективні господарства, саме базуючись на їхніх свідченнях ми і розкриємо те, в якому ж стані колгоспи та радгоспи перебували у 1930-х рр.

Прийїжджаючи до будь-якого міста, Кернс отримував аудієнції у місцевих чиновників з наркомзему. Зі слів іноземця можемо зрозуміти, що саме місцеві сільськогосподарські інститути займались організацією його візитів до сільської місцевості¹⁶¹. До того ж, під час поїздок до сіл британця подекуди супроводжували місцеві партійні діячі. Наприклад, під час візиту Кернса та Шиллера до колгоспів навколо Новоросійська з ними були: представник комісаріату закордонних справ у Західному Сибіру, член Західносибірської ради трудящих та очільник «Західносибірського сільськогосподарського відділу». За словами Кернса, ці люди були з ними «день та ніч» аж до їхнього від'їзду звідти¹⁶².

Також нами було підмічено доволі цікаву тенденцію – місцеві чиновники всіяко намагались «затримати» або ж «відтягнути» візити Ендрю Кернса до сільської місцевості. Наприклад, 15 травня 1932 р. в сільськогосподарському інституті Новосибірська він заявив, що прагне відвідати місцеві села. У відповідь іноземець отримав обіцянку, що його візит відбудеться зранку наступного дня. Однак того ранку британцеві подзвонив перекладач та сказав, що директор все ще не приїхав, тож візит відклався. О 15:30 він знову подзвонив іноземцеві та сказав, що тепер «інші» затримуються. І лише за годину все було готово¹⁶³. Опісля візиту до одного колгоспу Кернс прагнув продовження – він хотів побачити господарства інших селян, однак співробітники інституту не слухали

¹⁶¹ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 64

¹⁶² Там само P. 39

¹⁶³ Там само P. 33

його. Замість того, щоб задовольнити бажання британця, вони демонстрували йому графіки, карти, плани тощо¹⁶⁴.

У Славгороді очільник міста на власній машині повіз Кернса та Шиллера, аби ті побачили місцеві «досягнення»: новий банк, пошту, місцевий інститут, де, за словами директора, 230 учнів готувалися стати експертами в галузі сільського господарства (Кернса здивував той факт, що в навчальному плані велика увага була приділена війську та радянській політиці)¹⁶⁵. Далі їх хотіли відвести до МТС, однак ті рішуче заперотестували, оскільки прагнули оглянути стан навколишніх сіл¹⁶⁶. У Безиншущі місцева влада планувала організувати для Кернса та Шиллера триденну програму екскурсії, яка мала б складатись із відвідин місцевого інституту та МТС. Візит до колгоспів вона не збиралась організувати. Однак іноземці рішуче заперотестували проти цього і сказали, що відвідування МТС не є для них таким пріоритетним, як сільська місцевість¹⁶⁷. У Києві «віце-президент колгоспного господарства» («Vice-President of the collective farm center») пропонував Кернсу дводенну екскурсію інститутами Києва та одноденну поїздку навколишніми колгоспами. Іноземець був проти цього і зумів отримати додатковий день для візиту до колгоспів¹⁶⁸.

Прибувши в Синельникове, Кернс та Вівіян попросили організувати їм поїздку до сільської місцевості. Однак їм відповіли, що зможуть відвезти їх до комуни тільки на наступний день. А поки ті чекали, місцева влада вирішила організувати для британців екскурсію тамтешнім Інститутом кукурудзи. Кернс відмітив, що установа мала доволі хороше фінансування від держави: від 600 тисяч до 1 мільйона рублів, що, своєю чергою, дозволило їй мати «багато гарних дорогих» будівель та рогату худобу у хорошому стані. Попри це, британець помітив, що тамтешня пшениця була в поганому стані, оскільки потерпала від жуків. Подібних паразитів іноземець бачив у багатьох регіонах України¹⁶⁹.

¹⁶⁴ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 36

¹⁶⁵ Там само P. 43

¹⁶⁶ Там само P. 44

¹⁶⁷ Там само P. 65

¹⁶⁸ Там само P. 106-107

¹⁶⁹ Там само P. 140

У Ростові Кернс відвідав «Сельмашстрой» – великий завод сільськогосподарських машин. Іноземця здивував той факт, що тамтешні робітники отримували набагато більше їжі, аніж працівники інших фабрик (вони отримували 800 грамів хліба на день, півкілограма цукру на місяць, м'ясо чотири рази на місяць, масло та олію – на інших же фабриках, відвіданих британцем, працівники отримували лише хліб)¹⁷⁰. Йому також повідомили, що напередодні візиту завод виконав план із виготовлення 1700 комбайнів і що через це «всі святкували перемогу»¹⁷¹.

Такою великою кількістю екскурсій містами і, водночас, малою кількістю візитів до сіл Кернс не міг не бути незадоволений. Так, одного разу, за день в Києві він мав би обійти п'ять інститутів, але «слава Богу», йому вдалось потрапити тільки до двох¹⁷². Гід переконував Кернса відвідати й інші інститути наступного дня, але той відмовився¹⁷³.

Такі екскурсії, як пише Майкл Девід-Фокс, могли спеціально організовуватись для того, аби «навантажити» гостей «довжелезними» програмами візитів¹⁷⁴. І справді, можемо припустити, що очікуванням було те, що опісля кількадечних екскурсій містами та інститутами, іноземному відвідувачу вже не захочеться відвідувати села через банальну втому.

Окрім того, місцеві чиновники низки міст знайшли доволі хорошу «відмазку», за допомогою якої можна було відтягувати візит іноземця до сільської місцевості, – постійно зламані автомобілі. Одного разу в Криму Кернс навіть записав: «Мені хотілося би знати, наскільки багато днів на рік російські машини ремонтуються»¹⁷⁵.

Так, 19 червня 1932 р. під час перебування Кернса в Києві, йому подзвонили і сказали, що не зможуть організувати поїздки в села через те, що там дощить, однак один колгосп біля міста вони таки зможуть йому показати. За

¹⁷⁰ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 151

¹⁷¹ Там само. P. 151–152

¹⁷² Там само P. 108

¹⁷³ Там само

¹⁷⁴ Девід-Фокс М. Витрины великого эксперимента. Культурная дипломатия Советского Союза и его западные гости, 1921–1941 годы. С. 301

¹⁷⁵ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 131

кілька годин він отримав сповіщення про те, що машина зламалась, а іншу знайти не є наразі можливим¹⁷⁶.

На наступний день іноземець не чекав дзвінка і вирішив самостійно відвідати місцеве відділення наркомзему. Тамтешній «віце-президент» сказав Кернсу, що він цілий день буде зайнятий на партійному засіданні, тому не зможе скласти йому компанію. Прийшовши до очільника наркомзему, британець дізнався, що і його машина теж зламана¹⁷⁷. Надалі місцеві чиновники почали обдзвонювати десяток людей, в яких потенційно були доступні автомобілі, однак ті навідріз відмовились їх надати, посилаючись на погані дороги через дощ. Місцевий «Інтурист» також відмовив надати автомобіль Кернсу¹⁷⁸. Врешті-решт, іноземцеві пообіцяли знайти автомобіль до наступного ранку і обіцянку таки було дотримано¹⁷⁹. Британцеві продемонстрували «нетипову» для Радянського Союзу комуну – зокрема, він підмітив, що тамтешня пшениця була вирощена у землі, удобреній гноєм, що було «практично невідомим для Росії»¹⁸⁰. Опісля того організатори його візиту вирішили відвести Кернса назад у Київ. Іноземець рішуче запротестував і почав просити показати йому артіль недалеко від відвіданої комуни.

Прийшовши до філії наркомзему в Дніпропетровську, Ендрю Кернс виявив, що будівля була зачинена. Однак він таки зумів потрапити всередину через задні двері, і зустрів там «віце-президента наркомзему». Британцеві тут, як і в Києві, теж одразу не надали авто для поїздки в село, отож він був змушений чекати наступного дня¹⁸¹. Джон Вівіян також підмітив той факт, що місцева влада доволі неохоче бралась за організацію візитів іноземців у села. Зокрема, постійними були проблеми з транспортом, через що візити були неможливими¹⁸².

Почасти, таку реакцію місцевих радянських чиновників можна пояснити тим, що на початку 1930-х рр. сталось різке збільшення іноземних гостей в СРСР.

¹⁷⁶ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 109

¹⁷⁷ Там само P. 110-111

¹⁷⁸ Там само P. 111

¹⁷⁹ Там само P. 112

¹⁸⁰ Там само P. 113

¹⁸¹ Там само P. 121-122

¹⁸² Там само P. 84-85

Як наслідок, на місцевому рівні почали протидіяти регулярним візитам іноземців, оскільки, за словами Майкла Девід-Фокса, «прийом зарубіжних гостей потребував приготувань, зривав робочий графік та надавав місцевим, внутрішнім обставинам політичну значущість»¹⁸³.

Те, що показували іноземцям, пише Девід-Фокс, називалось «культпоказом» – гостеві демонструвались «зразково-показові» об'єкти як в містах, так і в селах.. Ті об'єкти, що демонструвались Кернсу під час екскурсій в містах, були «презентабельними» і годились для показу іноземцям¹⁸⁴. Здебільшого, їм показували інституції чи установи, які просто перебували у хорошому стані і яким було дозволено приймати в себе гостей із-закордону¹⁸⁵. До того ж, як пишуть Ігор Орлов та Олексій Попов, майже в кожному радянському місті була певна кількість об'єктів, які можна було показувати іноземцям. При цьому, їх зображували як «типові» для радянської дійсності, у той час як на практиці вони були «найкращими із наявних»¹⁸⁶.

2.2 Становище радянських колективних господарств

Кернс та Вівіян таки зуміли відвідати села, навіть попри опір цьому з боку міських чиновників. Однак, британці відвідували не звичайні радянські колгоспи та радгоспи, а найкращі в усьому Радянському Союзі. Ендрю Кернс¹⁸⁷, як і Джон Вівіян, прямо занотовували, що відвідали лише «показові установи», які не репрезентували тодішній наявний стан справ у сільській місцевості¹⁸⁸. І справді, іноземцям в СРСР здебільшого демонстрували «показові господарства», кількість яких, вочевидь, була не дуже великою¹⁸⁹. При цьому, як пише Майкл

¹⁸³ Девід-Фокс М. Витрины великого эксперимента. Культурная дипломатия Советского Союза и его западные гости, 1921–1941 годы. С. 191-192

¹⁸⁴ Там само С. 190

¹⁸⁵ Там само С. 176

¹⁸⁶ Орлов И. Б., Попов А. Д. Сквозь «железный занавес». See USSR!: иностранные туристы и призрак потемкинских деревень. Москва : Изд. дом Высшей школы экономики, 2018. С. 18

¹⁸⁷ Кернс вважає, що йому демонстрували лише «найкращі» колгоспи, бо ті, за планом, здавали Радянському Союзу «значну» кількість зерна за «фактично конфіскаційними цінами». Детальніше див. Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 58-59

¹⁸⁸ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 90

¹⁸⁹ Орлов И. Б., Попов А. Д. Сквозь «железный занавес». See USSR!: иностранные туристы и призрак потемкинских деревень. С. 235

Девід-Фокс, ці об'єкти мали бути «мікрокосмом» для іноземця, що мало створити позитивні враження у відвідувача також і про радянську дійсність загалом¹⁹⁰. Тут доцільно повернутись до вищезгаданої «техніки гостинності» та зауважити про її другу частину, яку виокремлює Пол Голандер – вибірковий показ реальності. Іноземних відвідувачів прагнули не допускати в ті місця, які потенційно могли погіршити їхні враження¹⁹¹.

За словами Ігоря Орлова та Олексія Попова, існувала спеціальна «програма» візитів радгоспів та колгоспів, яка складалась із огляду полів, господарських будівель, техніки та «соціально-культурних об'єктів». Подекуди гостю ще могли демонструвати «розважальну» програму. Як ми побачимо, саме за такою «програмою» і відбувались практично всі візити наших авторів до радянських господарств¹⁹².

2.2.1 Становище радянських полів

Становище радянських полів, які були продемонстровані іноземцям, здебільшого було ганебним. Недалеко від Мелітополя Кернс та Вівіян відвідали радгосп «Більшовики». Там був «великий урожай бур'янів». Спитавши в очільника радгоспу, чому така земля простоює без діла, Кернс отримав відповідь, що вона належить іншому колгоспу¹⁹³. Тамтешня пшениця та ячмінь теж були в край плачевному стані.

Британець мав змогу побачити радянські поля, подорожуючи потягом. Він бачив десятки тисяч гектарів землі, які, як і в радгоспі «Більшовики», «лежали без діла, заростаючи бур'янами»¹⁹⁴. Їдучи потягом із Самари, Кернс підмічав жахливий стан озимого жита, яке було тонким та зарослим бур'янами¹⁹⁵. На

¹⁹⁰ Девід-Фокс М. Витрины великого эксперимента. Культурная дипломатия Советского Союза и его западные гости, 1921–1941 годы. С. 178

¹⁹¹ Холландер П. Политические пилигримы (путешествия западных интеллектуалов по Советскому Союзу, Китаю и Кубе 1928–1978). С. 468

¹⁹² Орлов И. Б., Попов А. Д. Сквозь «железный занавес». See USSR!: иностранные туристы и призрак потемкинских деревень. С. 235

¹⁹³ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 137

¹⁹⁴ Там само P. 42

¹⁹⁵ Там само P. 71

Славгородщині¹⁹⁶ та Дніпропетровщині¹⁹⁷ ситуація була ідентичною: скрізь був лише «чудовий урожай бур'янів»¹⁹⁸.

Пшениця «Гіганту» – «найвідомішого зернового заводу у світі», що розташовувався у сучасній Ростовській області, настільки заросла бур'янами, що навіть комбайни не могли з цим впоратись – отож, працівникам доводилось використовувати ще «старомодні» жниварки. Більшість врожаю була поганою, оскільки посів був дуже пізнім¹⁹⁹.

З іншого боку, іноземці також бачили поля в хорошому стані, на яких росли різноманітні сільськогосподарські культури. Наприклад, у Криму Кернсу дуже сподобалась місцева озима пшениця. За його словами: «Був хороший урожай, чистий, довгий, з дуже добрими колоссями». Однак поруч з тим іноземець відмітив, що практично вся земля, де росли ярі культури, була вкрита бур'янами²⁰⁰. Та і навіть ця «хороша» озима пшениця теж не підходила для збирання, оскільки ще деяка її частина не проросла.

У комуні Жовтневої революції біля Києва в око Кернсу впала добре вирощена пшениця, і він зумів підмітити, що вона росла у землі, удобреній гноєм, що було «практичного невідомо» в Радянському Союзі²⁰¹.

Під час візиту до цієї комуні Кернсу запропонували залишити запис у книзі відвідувачів. Він перечитав попередні записи англійською мовою та побачив, наскільки сильно вони хвалили цю комуну та писали, що «Росія подає світу чудовий та благородний приклад». Ніяких зауваг з того приводу, що вона не була «типовою» для Радянського Союзу Кернс не знайшов. Власне, він сам і написав, що шкодує про те, що такі комуні не поширені по всьому СРСР²⁰².

Джон Вівіян також відзначає той факт, що, імовірно, під час його подорожі від Сімферополю до Ростова йому показували «найбільш презентабельні» колгоспи²⁰³. Той намагався відвідати й інші ферми (не передбачені для його

¹⁹⁶ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 44

¹⁹⁷ Там само P. 120

¹⁹⁸ Там само P. 128

¹⁹⁹ Там само P. 146-147

²⁰⁰ Там само P. 131

²⁰¹ Там само P. 113

²⁰² Там само P. 114

²⁰³ Там само P. 83

візиту), однак місцева влада відмовила йому. На дозволених для відвідування колгоспах якість посіву, за словами Вівіяна, була «незрівняно» кращою ніж те, що він бачив на українських полях, подорожуючи потягом²⁰⁴.

2.2.2 Стан свійських тварин у колгоспах

Окрім стану сільського господарства іноземці також звертали увагу і на стан свійських тварин. Новосибірська влада продемонструвала Кернсу «одну із найвідоміших кролячих ферм», про яку британець неодноразово читав у місцевих газетах. На ній було приблизно 4000 кролів, деяка частина з яких проживала у спеціальних «будівлях». Іноземцеві були показані лабораторія, місце для вичинки шкур, кухні і т.д. Цікавим є те, що під час екскурсії британець підмітив, що кролів годували «паленим вівсом» – за його словами, це було пов'язано із тим, що тварини «підхопили дизентерію» через неякісну їжу²⁰⁵.

У Криму Вівіян у «Сімферопольському сільськогосподарському комбінаті» помітив той факт, що більшість свійських тварин (окрім курей та кроликів) мали «поганий вигляд». Цікавим є те, що місцеві очільники не приховували це і підтвердили проблеми зі станом здоров'я худоби²⁰⁶.

Ендрю Кернс відвідав «свинний колгосп» («pig collective farm») біля Новосибірська, який Отто Шиллер свого часу назвав «найкращою свинною фермою з тих, які я відвідував в СРСР»²⁰⁷. Місця, в яких перебували тварини, пише Кернс, були дуже чистими та «в хорошому стані»²⁰⁸. Вони харчувались північнокавказькою кукурудзою та місцевою макухою (що, за словами іноземця, супроводжувалось «величезними витратами») ²⁰⁹.

У цьому колгоспі стався доволі кумедний випадок. Ближче до вечора, коли вже стемніло, Кернс помітив одну свиню, ноги якої були «підозріло» витягнутими. Підійшовши до неї ближче, британець побачив перед собою звичайний муляж: те, що мало виглядати як свиня, було зроблено з дерева, а її

²⁰⁴ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 84

²⁰⁵ Там само P. 39

²⁰⁶ Там само P. 84

²⁰⁷ Там само P. 34

²⁰⁸ Там само

²⁰⁹ Там само P. 35

залізні ноги було «прикручено» до підлоги. Тільки шкіра та вуха цього муляжу були справжніми²¹⁰.

Цікаву технологію було продемонстровано Кернсу на артїлі імені Шевченка – так звану «коров'ячу кухню». На ній корови на такому-собі механічному конвеєрі харчувались з ящиків: коли тварина закінчувала їсти одну порцію, то кришка ящика накривалась і цей конвеєр рухався повз неї далі, до інших корів. Біля цієї «кухні» були спеціальні приміщення, де корову «обчищали» ззовні спеціальними «вакуумними насосами», опісля чого її «мили душем», потім «сушили», а насамкінець її оглядав лікар. Лише після всіх цих процедур тварина могла підходити до доїльних апаратів²¹¹.

Тобто бачимо, що іноземцям всіляко намагались показати те, як добре почували себе тварини в колгоспах. Однак поруч з тим ті зуміли побачити, що їхній стан був далеким від ідеального: тварини явно страждали від недоїдання.

2.2.3 Умови життя колгоспників

Зрозуміло, що іноземців також цікавили й умови проживання людей в колгоспах. Кернс підмітив задовільні умови в комуні Жовтневої революції: гарний сарай для машин, цегляну будівлю для робітничого клубу, будівлю для дитячого садка, парк і клумби²¹². У комуні імені Леніна (біля Синельникового), якою, як пише Джон Вівіян, місцева влада «пишалась» деякі будівлі були в поганому стані (іноземець зауважує, що деякі з них мали побиті вікна)²¹³. Однак поруч з тим йшла забудова «нового та чудового» житла для тамтешніх селян²¹⁴.

Також з повідомлень іноземців можемо дізнатися про харчування працівників колгоспів. Члени вищезгаданої комуні Жовтневої революції повідомили Кернсу, що їм тут подобається, навіть попри наявні проблеми із харчуванням²¹⁵.

²¹⁰ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 34

²¹¹ Там само P. 123

²¹² Там само P. 113

²¹³ Там само P. 89

²¹⁴ Там само

²¹⁵ Там само P. 113

Харчування для працівників «Гіганта» було настільки поганим, що деякі з них ходили до спеціального «кооперативного комерційного ресторану» (який заповував продукти на базарах), аби придбати їжу. Однак така «опція» була доступна лише для тих, хто міг собі дозволити витратити на це гроші. Бідніші працівники були «дуже незадоволені»²¹⁶.

Харчування в колгоспі Леніна Кернсу та Вівіану видалось хорошим: вони отримали змогу власноруч приготувати собі їжу з молока, меду, житнього хліба та малини²¹⁷. З іншого боку, Кернс також занотував, що у дитячому садку при комуні в дітей були опухлі животи²¹⁸, що було прямим наслідком недоїдання. Якогось коментаря стосовно цього нестикування британець не дає.

Цікаво, що в дитячих садках при колективних господарствах Сибіру, які відвідали іноземці, харчування і загалом стан дітей був набагато кращим. У вищезгаданому «свинному колгоспі» Кернса відвели до місцевих дитячих садків, де всі діти були здоровими²¹⁹. В іншому «нетиповому» колгоспі біля Новосибірську всі діти теж були «чистими та здоровими» та харчувалась пшоняною кашею з молоком²²⁰. І тільки в комуні імені Леніна стан дітей був далеким від задовільного.

2.2.4 Становище радянських МТС

Окрему увагу у своїх звітах іноземці присвячують стану радянської сільськогосподарської техніки. Наприклад, Ендрю Кернс та Отто Шиллер відвідали «найкращу МТС» у Західному Сибіру. Перший, побачивши її, був здивований тим, що «зношеність» техніки тут була не такою високою, як на інших станціях²²¹. На ній, між тим, всі трактори були імпортованими²²².

Недалеко від Омська Кернс відвідав хлібокомбінат («State grain factory») «Борисовський». Директор омського сільськогосподарського інституту «з

²¹⁶ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 147

²¹⁷ Там само P. 89

²¹⁸ Там само P. 140-141

²¹⁹ Там само P. 34

²²⁰ Там само P. 37

²²¹ Там само P. 48-49

²²² Там само P. 49

гордістю» повідомив іноземцеві, що той побачить один з літаків, який «воює на сільськогосподарському фронті». Однак незабаром цей же директор заявив, що сівба закінчилась ще до прильоту літака (отож його Кернс так і не побачив)²²³. Британцеві знадобилось півгодини, аби обійти всі комбайни, сіялки та плуги комбінату. Прикметно, що там була техніка і радянського виробництва, однак вона була «вкрай низької якості»²²⁴. Між тим, на дворі іноземець помітив 23 «мертві» двигуни – це було наслідком нещадної експлуатації техніки: йому повідомили, що трактори працювали по 22 години на добу, тобто 2500-2700 годин на рік, що на 700-900 годин було більше, ніж в США²²⁵.

Подібні проблеми із машинами Кернс помітив і на МТС біля Самари. Місцевий механік сказав йому, що він «ніколи не встигає ремонтувати зламану та пошкоджену техніку». Між тим, всі трактори, як і на попередніх МТС, були імпортованими²²⁶. Ендрю Кернс висногував, що лише десята частина тракторів в СРСР була радянського виробництва²²⁷.

Крім «зношеності» техніки через її активну експлуатацію, її власноруч могли нищити і селяни. Лінн Віола пише, що по всій території Радянського Союзу в аналізованій нами період траплялись випадки, коли селяни спеціально нищили прибулу до них техніку²²⁸. На думку дослідниці, машини були «втіленням нового порядку», отож коли селяни нищили її, вони, таким чином, протестували проти радянської влади²²⁹.

Відвідавши колгосп імені Ілліча, Кернс помітив, що на полях працювали коні, в яких виднілись лише шкіра та кістки²³⁰. Іноземець банально не розумів «одержимості» механізацією радянського сільського господарства. Для нього дивним було те, що коней нормально не годували, а замість цього експортували пшеницю закордон. До того ж, отримані гроші з експорту СРСР реінвестував у

²²³ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 56

²²⁴ Там само P. 57

²²⁵ Там само

²²⁶ Там само P. 68

²²⁷ Там само P. 87

²²⁸ Виола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина: Коллективизация и культура крестьянского сопротивления. Москва : РОССПЭН, 2010. С. 99

²²⁹ Там само С. 100

²³⁰ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 51

машини, якими в Радянському Союзі «ще не навчилися користуватись належним чином». На думку Кернса, ситі селяни та жнивварки були б набагато ефективнішими, ніж машини²³¹. Та і до того ж, наявних машин не вистачало для того, аби повноцінно замінити тяглову силу, що, своєю чергою, спричиняло «жахливі втрати» останньої²³².

Напередодні від'їзду із «Гіганту» Кернс «засидівся допізна» із очільником центральної виконавчої контрольної комісії, який, як можна зрозуміти, займався його інспектуванням. Зокрема, він повідав британцеві, що тамтешні комбайни стоять на місці, будучи «забитими зеленими бур'янами»²³³. За його словами, вся транспортна система СРСР була в «дуже критичному становищі», що загрожувало всій радянській промисловості. Союзні машинні заводи не виробляли стільки машин, скільки це було необхідно²³⁴. Опісля того він «конфіденційно» оповів Кернсу про власні ганебні умови проживання, про хворобу дружини, для якої він не може купити продуктів тощо. Він просив британця «допомогти» йому, зокрема – із покупкою їжі в «Торгсині»²³⁵. Тобто можемо припустити, що така «відвертість» з боку радянського чиновника була обумовлена його бажанням отримати зиск від британця.

2.2.5 (Не)достовірність радянської статистики

Окрему увагу у своїх звітах Кернс приділяв статистиці. Пишучи про кожен колгосп, він подає точні цифри того, скільки цьому господарству належить землі, скільки там проживає свійських тварин, скільки селян працюють в ньому тощо.

Шейла Фіцпатрик називала радянську статистику «служницею потьомкінського підприємства»²³⁶. Вона писала, що статистика в СРСР у 1930-х рр. була «джерелом...ілюстрацій для пропагандистів та журналістів, які писали

²³¹ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 54

²³² Там само P. 100

²³³ Там само P. 149

²³⁴ Там само

²³⁵ Там само

²³⁶ Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. Москва: РОССПЭН, 2001. С. 297

про потьомкінський світ»²³⁷. І справді, наведені цифри Кернс піддавав істотній критиці.

Наприклад, попри те, що британцеві, під час його відвідин, демонстрували здорових тварин, він залишався переконаним, що кількість свійських тварин в СРСР з кожним роком зменшувалась. Він наводить думки Отто Шиллера, який заявляв, що в період з 1928 по 1932 рр. кількість свиней в СРСР зменшилась з 26 млн до 7 млн особин. За його словами, СРСР втратив від половини до 2/3 худоби від її кількості станом на 1928 р.²³⁸.

Цікаво, що очільник Славгорода всіляко запевняв Кернса, що в їхньому районі смертність худоби не настільки висока, як тому видавалось. Однак, згодом він визнав, що рогата худоба масово помирала, однак причиною цього була «страшна епідемія»²³⁹. В одному колгоспі біля Славгорода британця взагалі запевняли в тому, що вони відновили кількість рогатої худоби рівня 1928 року і незабаром ця цифра ще збільшиться²⁴⁰.

Шиллер якимось сказав Кернсу, що один член «департаменту агрокультури» в Москві конфіденційно заявив йому, що вся статистика в СРСР ділилась на три частини: перша – для публікації, друга – для місцевих директорів і третя – для «дуже високих чиновників»²⁴¹. На протигагу словам німця британець згадував спілкування із одним чеським інженером, який заявляв, що дані, наведені в газетах, є точними²⁴².

Загалом, Кернс далеко не завжди погоджувався із оцінками Шиллера. Наприклад, останній вважав, що врожайність озимої пшениці в Україні у 1932 р. досягне максимум 5 центрів з гектара. Кернс же вважав такі оцінки заниженими і припускав, що врожайність буде приблизно 6-7 центнерів. Влада УСРР взагалі давала оцінку 11-12 центнерів, що було явно завищено²⁴³ і було явним прикладом «потьомкінської статистики», за влучним висловом Шейли Фіцпатрик.

²³⁷ Фіцпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. Москва: РОССПЭН, 2001. С. 297

²³⁸ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933 P. 38

²³⁹ Там само Р. 43

²⁴⁰ Там само Р. 48

²⁴¹ Там само Р. 71

²⁴² Там само Р. 72

²⁴³ Там само Р. 132

Також у Кернса виникли сумніви щодо офіційних даних щодо посівних площ. За словами іноземця, вони були надто завищеними, оскільки він, подорожуючи територією СРСР, бачив чимало землі, яка раніше мала використовувалась із сільськогосподарською метою, а «зараз простоюється»²⁴⁴. Зокрема, така практика «простоювання землі» була притаманна для території УСРР²⁴⁵.

Таким чином бачимо, що іноземці всіляко піддавали сумніву радянську статистику. На їхню думку, вона завжди була завищеною, або, за Шейлою Фіцпатрик, «потьомкінською». Їхній емпіричний досвід подорожей потягом територією СРСР дозволяв їм наочно впевнитись в її неправдивості.

2.2.6 Візит Ендрю Кернса до «Верблюда»

Під час перебування в Ростові, Кернсу, в складі групи іноземних туристів, організували екскурсію до «Верблюда» – великого радгоспу, що розташовувався за 70 км від міста²⁴⁶. Його площа становила 150 тисяч гектарів, що, як пише Девід-Фокс, було «вчетверо» більше за тодішню найбільшу ферму в США²⁴⁷. По дорозі Кернс помітив поганий стан полів, які були порослі бур'янами. Поруч з тим він чув слова «єврея», який супроводжував його (Кернс не зауважив, яку посаду той мав) про те, що цьогорічний врожай в СРСР був «небувалим». На запитання, чому врожаї біля Ростова не такі, британець отримав відповідь, що винуватцем проблеми був дощ, який безперервно йшов протягом 10 днів і, таким чином, «зіпсував» деяку частину врожаю²⁴⁸.

На шляху до «Верблюда» Кернс помітив «маленьке містечко із новобудовами», що, як виявилось, було державною молочною фермою («State dairy farm»). Для іноземця дивним було місце, в якому вона перебувала – на «лисій, спекотній...рівнині, без жодного куща,...недостатньо опадів, аби

²⁴⁴ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933 P. 100

²⁴⁵ Там само P. 105

²⁴⁶ Там само P. 141

²⁴⁷ Девід-Фокс М. Витрини великого експеримента. Культурная дипломатия Советского Союза и его западные гости, 1921–1941 годы. С. 195

²⁴⁸ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 142

забезпечити урожай»²⁴⁹. Через те, що одному туристу, який разом із Кернсом теж їхав до «Верблюда», захотілось попити молока, вони зупинились біля ферми. У цей час іноземець підійшов до одного чоловіка, який споглядав за коровами. Останній повідомив йому, що тварини були хворими на туберкульоз²⁵⁰.

Після прибуття до «Верблюду», Кернса поселили до готелю та добре нагодували²⁵¹. Американський інженер Зара Віткін, який працював в СРСР у 1932-1934 рр. і також відвідував «Верблюду» у спогадах писав, що будівля готелю (збудована за рік його візиту) «вже мала помітні ознаки зношеності»²⁵². Замість «корисної фермерської їжі», яку очікував Віткін, йому подали суп, який був зроблений із «кислої» капусти, каву, яка була зовсім несмачною. Після такого харчування у нього стався розлад шлунку²⁵³.

Опісля того, як Кернс поселився, розпочалась екскурсія. Відвідувачам показали тамтешню бібліотеку, лабораторію, дитячі ясла, театр, клуб, лікарню, дитячий садок та школу²⁵⁴. Під час обіду екскурсивод розповідав іноземцеві, що цього, 1932-го року, планувалось зібрати 15 центнерів пшениці з гектара. Базуючись на побаченому на полях Ростовщини, британець занотував, що на «Верблюді» не зберуть і третини запланованого²⁵⁵.

Кернс підмітив, що поля радгоспу були в поганому стані – все було у бур'янах, жуки-паразити виїдали пшеницю, а вся яра пшениця була покрита іржею (хворобою). До того ж, на полях британець не бачив жодного працюючого комбайна²⁵⁶. Зара Віткін під час свого візиту на «Верблюду» також не бачив жодної техніки на полях, що його сильно дивувало. Екскурсивод запевнив його, що через сильну денну спеку оранку проводять вночі, тому на машинах були ліхтарі. Однак коли Віткін побачив тамтешні машини, в них абсолютно всі фари «були розбиті»²⁵⁷.

²⁴⁹ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933 P. 142

²⁵⁰ Там само

²⁵¹ Там само

²⁵² Witkin Z. An american engineer in Stalin`s Russia. University of California Press, 1992. P. 58

²⁵³ Там само P. 59

²⁵⁴ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 143

²⁵⁵ Там само

²⁵⁶ Там само P. 145

²⁵⁷ Witkin Z. An american engineer in Stalin`s Russia. P. 59

Показово, що тодішньому французькому прем'єр-міністру Едуару Ерріо, під час його візиту на «Верблюди», влаштували справжнє шоу. Як пише Евальд Амменде: «Автомобілі рухались на великій швидкості ідеальними дорогами, десятки тракторів та комбайнів на полях, літак, що допомагав працювати...»²⁵⁸. Публіцист порівняв це дійство із тим, що влаштовував князь Потьомкін для Катерини 2 під час її візиту на південь України²⁵⁹.

2.2.7 Візит Кернса та Шиллера до німецької концесії «Друзаг»

Кернс разом із Шиллером також відвідали німецьку сільськогосподарську концесію «Друзаг». Справа в тому, що з початком непу Радянському Союзові були необхідні іноземні інвестиції у галузі економіки, зокрема – і в сільське господарство²⁶⁰. Концесії ж, крім інвестицій, могли принести СРСР ще й іноземну техніку²⁶¹. Завдяки ним можна було пришвидшити процес виробітку різноманітної продукції в Союзі²⁶². Заключивши концесійний договір, радянська держава ніяк не втручалась у внутрішні справи концесії²⁶³.

«Друзаг» був доволі високорозвиненим підприємством, яке наймало місцеве населення на роботу та мало у власному розпорядженні сучасні на той момент технології²⁶⁴. Концесія постачала вовну для виробництва уніформи для ОДПУ та Червоної армії та мала власну шкіряну фабрику, яка у 1931 р. продала шкіри на черевики для співробітників ОДПУ на 750 тис. рублів²⁶⁵.

Після прибуття до концесії, Кернса та Шиллера особисто зустріли доктор Дітлоф (директор концесії) разом зі своєю дружиною. Поселили британця та німця в «хорошій великій кімнаті з великим балконом та видом на прекрасний

²⁵⁸ Ammende E. Human life in Russia. P. 238

²⁵⁹ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 238

²⁶⁰ Рагер Ю. О германо-советской концессии "Друзаг" в Ванновской немецком районе Северо-Кавказского края. Российские немцы на Дону, Кавказе и Волге: материалы Российско-Германской научной конференции, м. Анапа, 22-26 верес. 1994 р. С. 73

²⁶¹ Бутковский В. Иностранные концессии в народном хозяйстве СССР. Москва : Государственное издательство, 1928. С. 14

²⁶² Там само С. 15

²⁶³ Там само С. 52

²⁶⁴ Рагер Ю. О германо-советской концессии "Друзаг" в Ванновской немецком районе Северо-Кавказского края. С. 76

²⁶⁵ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 157-158

сад»²⁶⁶. Директор особисто возив Кернса для ознайомлення фермою. Той побачив поле із соєвими бобами, де не було жодного бур'яну, «чудове» поле пшениці, з якого Дітлоф очікував 7 центнерів з гектара, оскільки визнавав, що пшениця потерпала від іржі. Директор також повідомив Кернсу, що у 1932 р. вони купили 10 комбайнів радянського виробництва, однак незабаром «викинули» цю партію, оскільки ті не працювали так, як належить²⁶⁷. Пізніше відвідувачі наочно побачили, що не так було із машинами радянського виробництва: «Сталеві опори відпадали, колеса можна було зняти вручну», а фургони взагалі були зроблені із дерева, яке було «сповнене величезних тріщин». Радянські плуги взагалі були «неправильно побудовані»²⁶⁸.

Шиллер та Кернс також побачили умови, в яких жили працівники концесії, а останній взагалі написав, що «спостерігав, як робітники їли найкращий хліб та суп, окрім тих в спеціальних ресторанах, які я коли-небудь бачив в Росії»²⁶⁹. Працівники концесії, за словами Кернса, були «очевидно єдиними щасливими селянами, який я бачив під час своїх подорожей Росією»²⁷⁰.

«Друзаг» був єдиним господарством, станом якого іноземці залишились задоволеним. Очільники ж радянських колективних господарств запевняли Кернса, що проблеми в їхніх господарствах є лишень тимчасовими, характерними для початку 1932-го р. У попередні роки та, особливо, в наступних роках, за їхніми словами, ситуація зміниться на краще.

Наприклад, голова одного колгоспу біля Новосибірська зізнався Кернсу, що минулорічний урожай (1931 р.) був поганим, однак наступного року (1933 р.) урожай буде настільки хорошим, що місцеві працівники будуть мати вищий рівень життя, аніж канадські²⁷¹. Щось подібне обіцяв іноземцеві очільник колгоспу біля Славгорода, коли казав, що в 1930 р. з одного гектара було зібрано 9 центнерів пшениці, у 1931 р. – лише 3, але в 1932 р. він очікував, що з гектара

²⁶⁶ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933 P. 155

²⁶⁷ Там само P. 156

²⁶⁸ Там само P. 157

²⁶⁹ Там само

²⁷⁰ Там само P. 158

²⁷¹ Там само P. 37

буде зібрано аж 12 центнерів²⁷². Він заявив, що у 1932 р., через активні дощі, їхні ґрунти будуть вологими, тож це мало допомогти колгоспу зібрати велику кількість урожаю²⁷³.

В Омському сільськогосподарському інституті Кернс та Шиллер відвідали велику залу, де місцеві професори слухали доповідь про очікувані успіхи другої п'ятирічки у сфері сільського господарства. Доповідачем був чоловік, якого Кернс знав ще із Новосибірська і називав його «найфанатичнішим представником нової релігії»²⁷⁴. Тому зрозуміло, що промова несла в собі позитивні прогнози, з якими британець категорично не погоджувався. Він думав, що під час дискусії, яка мала розпочатись після промови, професори засудять виступаючого за хибний оптимізм, однак ті навпаки, критикували доповідача за «надмірний песимізм»²⁷⁵.

Подібні екскурсії можуть наштотувати на думку, що всі вони були покликані продемонструвати іноземцям класичне «потьомкінство» – щось «бутафорне», що було збудоване спеціально під приїзд іноземного гостя²⁷⁶. Однак насправді вони такими не були: всі перелічені вище господарства існували насправді, і не були збудовані акурат до приїзду Кернса. Однак поруч з тим ці об'єкти і не були спорадично вибраними: справді, існував чіткий перелік об'єктів, які можна було показувати іноземцям. До того ж, Майкл Девід-Фокс зауважує, що відносно небагато радянських об'єктів були «вітринними», тобто такими, де абсолютно все готувалось до прийому іноземців, натомість вони були радше «показовими»²⁷⁷, як про це і писав Кернс.

Поруч з тим Шейла Фіцпатрик зауважує, що «потьомкінські села» дійсно існували в Радянському Союзі і вони створювались не задля того, аби «створити декоративний фасад» для «важливих» гостей²⁷⁸. За словами дослідниці, вони

²⁷² Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 48

²⁷³ Там само

²⁷⁴ Там само P. 55

²⁷⁵ Там само

²⁷⁶ Девід-Фокс М. Витрины великого эксперимента. Культурная дипломатия Советского Союза и его западные гости, 1921–1941 годы. С. 182

²⁷⁷ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933 P. 189

²⁷⁸ Фіцпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. С. 293

були «анонсом» того, що соціалізм в майбутньому мав принести селянам²⁷⁹. Аналогічної думки із Фіцпатрик дотримується і Сільвія Маргуліс. За її словами, «потьомкінське село» – найкращі місця держави, певні «макети, які справді не були зведені акурат під приїзд іноземця, однак при цьому не відображали загальний стан справ» у всьому Союзі²⁸⁰.

І справді, як ми побачили, радянська влада всіляко намагалась демонструвати іноземцям свої передові досягнення в містах та селах: нові інститути з дослідження сільського господарства, «вітринні» колективні господарства, радгоспи тощо. Їх не можна назвати цілком бутафорними – вони справді існували, однак були винятками із правил. Радянська колгоспна і радгоспна система не була такою, як це намагалась піднести іноземцям радянська влада. Тож ми можемо назвати цю тактику радянських екскурсій своєрідним «потьомкінством», як це пропонують Сільвія Маргуліс та Шейла Фіцпатрик.

Тут доречним є процитувати Джона Кеннета Гелбрейта, американського економіста, який в 1972 р. відвідав Китайську Народну Республіку. У своїй книжці він писав: «Потьомкіну, незалежно від його майстерності, було б важче мати справу із пристойно досвідченими економістами»²⁸¹. І справді, Кернс був професійним агрономом, отож, під час візитів до радянських «показових» господарств, його професійне око допомагало йому побачити те, що пересічному відвідувачеві помітити було важко. Як ми побачили вище, при огляді зразково-показових об'єктів Кернс та Вівіян помічають більше, ніж їм хотіли б показати: голодних дітей, заіржавілу пшеницю, поганий стан свійських тварин, поламану техніку тощо.

Підсумовуючи, ми проаналізували те, як радянська влада намагалась продемонструвати іноземцям процеси колективізації. Ми побачили, що та всіляко прагнула не допустити їх до сільської місцевості, придумуючи задля

²⁷⁹ Там само

²⁸⁰ Margulies S. R. The pilgrimage to Russia. The Soviet Union and the treatment of foreigners, 1924-1937. Madison: University of Wisconsin press, 1968. P. 150

²⁸¹ Galbraith J. K. A China Passage. Boston : Houghton Mifflin Company, 1973. P. 119

цього приводи, зокрема – постійно «зламани машини». Поруч з цим, вона організовувала екскурсії містами та машино-тракторними станціями, на яких іноземці помічали низку проблем.

Якщо ж їх і везли у сільську місцевість, то демонстрували їм виключно зразково-показові колективні господарства – і ті це розуміли й прямо це нотували. Через свій фах Кернс мав змогу помічати проблеми радянських зразкових колгоспів – тисячі незасіяних гектарів полів, всіяних бур'янами, або ж пшеницею, яку вдарила іржа. Іноземці помітили поганий стан худоби, яка страждала на недоїдання. Люди в колгоспах так само скаржились на брак харчів, що було прямим наслідком голоду в СРСР. Сільськогосподарські машини в колгоспах теж були далекі від ідеалу – вони були постійно зламани і їх кількості загалом не вистачало.

До того ж, окрему увагу Кернс приділив візитам до «Верблюду» та «Друзагу», що залишили в нього діаметрально протилежні враження. Якщо на радгоспі був поганий стан полів та техніки, то німецька концесія була єдиним відвіданим британцем господарством, яке залишило у нього виключно позитивне враження.

Розділ 3. Інформація про голод в СРСР у британських дипломатичних документах

3.1 Комунікація британських дипломатів із мешканцями СРСР

Окрім преси, власних спостережень та інформації від поїздок, дипломати дізнавались про голод в СРСР і з листів, які їм надсилали мешканці Радянського Союзу. Оскільки, іноземці досить не часто виїжджали поза межі Москви та Ленінграду, то ці листи ставали для них важливим джерелом, з якого вони черпали інформацію про голод в СРСР.

Як дізнаємось з дипломатичної комунікації, у листах мешканці Радянського Союзу оповідали британцям про власне трагічне становище. Наприклад, «колишня британська піддана» описувала те, як в неї, прямо в її будинку, конфіскували борошно, яке вона придбала за власний кошт на ринку²⁸². Громадянка Британії в Одесі придбала на ринку борошно, масло та ковбасу. Коли вона поверталась додому, на неї «напала група чоловіків», які дали їй документ про конфіскацію цих харчів і в її присутності почали їх їсти²⁸³. Один «росіянин», який приїхав до СРСР з Канади у 1922 р., у листі до британського посольства писав, що у 1932 р. його було розкуркулено та вигнано разом із сім'єю з його хати²⁸⁴.

В одному листі до посольства, автор якого підписався як «російський страждалець», автор зауважував, що в Україні, станом на середину 1933 р., від голоду померли мільйони людей. Через страшне недоїдання людям доводилось їсти навіть жаб. Більше того, населення було змушене викопувати тіла померлих коней та людей і «поїдати їх»²⁸⁵. Навіть солдати теж недоїдали: вони отримували тільки знежирену рибну юшку та один кілограм неякісного чорного хліба – при цьому вони все одно продовжували бути «об'єктом для заздрощів» з боку інших людей²⁸⁶.

²⁸² Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933 P. 212

²⁸³ Там само

²⁸⁴ Там само P. 221

²⁸⁵ Там само P. 238

²⁸⁶ Там само

Вільям Стренг 8 травня 1933 р. писав, що кількість листів, які надсилаються до посольства, «регулярно зростає». У багатьох з них люди звертались по допомогу Британії, аби та «врятувала» голодуючих мешканців Радянського Союзу²⁸⁷. Дипломат гадає, що автори таких листів «виявляють певний інтерес» до міжнародних справ, оскільки пишуть саме британським дипломатам²⁸⁸. Декілька селян із Північного Кавказу звертались в посольство по допомогу та писали, що в них забрали все зерно, через що вони голодують²⁸⁹.

Автор одного такого листа звинувачував більшовицький уряд у тому, що той розпочав війну проти власних селян. «Керівники СРСР», на його думку, «грабують народ, руйнують церкви, створюють рабські колонії в'язнів, тоді як самі можуть жити в Кремлі, на дачах та водопоях, насолоджуючись життям»²⁹⁰. До того ж, автор звинуватив закордонну пресу в тому, що вона дозволила Радянському Союзу «купити себе», а Бернард Шоу був для нього «одним із інструментів пропаганди»²⁹¹. Коментуючи цей лист, Вільям Стренг пише, що подібне орієнтування радянського мешканця в політиці «не викликає подиву», оскільки багато «росіян» регулярно читали пресу виключно задля того, аби дізнатись міжнародні новини²⁹².

У кількох листах до посольства, як пише Стренг, автори прохали Британію допомогти їм у боротьбі із «існуючим режимом». За їхніми словами, комуністи довели людей до «голоду, варварства і навіть канібалізму». Через це вони молили британців «врятувати» їх²⁹³. У додатку до одного такого листа його автори додали «зразки так званої людської їжі, якою харчуються селяни в деяких частинах країни»²⁹⁴. Проаналізувавши численні звернення, Стренг пише, що слово «хліб» втратило своє значення в багатьох радянських регіонах, і ним називають

²⁸⁷ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933 P. 227

²⁸⁸ Там само

²⁸⁹ Там само P. 212

²⁹⁰ Там само P. 228

²⁹¹ Там само

²⁹² Там само

²⁹³ Там само P. 224

²⁹⁴ Там само

«різноманітні форми» сумнівних продуктів, як, наприклад, «темно-коричнева речовина», що була виготовлена з олії з макухи, яку було вкладено в лист²⁹⁵.

Іноді дипломати вставляли у свої повідомлення листи від радянських громадян. В одному з таких листів поволзька німкеня, яка називає себе «бідною пролетаркою», скаржилась на нестерпність голоду в її регіоні²⁹⁶. Через голод її сім'я була змушена поїдати власних котів та собак. У зв'язку із нестачею їжі люди були не в змозі працювати. Існувала загроза закриття шкіл, якщо діти не отримуватимуть хоча б 50 грамів хліба на день. Вона просила, аби цей лист був переданий особисто Сталіну. Німкеня гадала, що той не знав правду про те, що насправді відбувається²⁹⁷.

Один робітник із Саратова теж написав лист до британського посольства²⁹⁸. За його словами, оскільки місцева влада «не звертає увагу» на його прохання, він змушений звертатись до іноземного посольства. У листі він акцентує увагу на тому, що стан справ в СРСР є не таким, як це розповідається в пресі. Автор зауважує, що його заробітна плата дозволяла йому прохарчуватись лише 5 днів. Аби мати змогу їсти іншу частину місяця, він мусив продавати власне майно. У їдальнях він не їв, оскільки там годували «будь-якими нечистотами»²⁹⁹. Він говорить, що щодня від голоду в Саратові помирало 150-200 людей. Смертність була настільки високою, що на тамтешніх кладовищах вже не вистачало місця.

Ще одна жінка у своєму листі до посольства писала про масовий опір селян колективізації та розкуркуленню³⁰⁰. Перебуваючи у колгоспі, вони провадила життя «погано нагородованої тварини». Коли в авторки листа забрали всі запаси, худобу та зерно, її життя стало «неможливим». Через це селяни «десятками мільйонів» полишають село та їдуть до міст, оскільки тільки там була змога отримати харчі, працюючи на фабриках³⁰¹. У цих бідах людей вона вважала винуватим соціалізм. Саме ця ідеологія, на її думку, «винна у смерті десятків

²⁹⁵ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933 P. 224

²⁹⁶ Там само P. 219

²⁹⁷ Там само P. 220

²⁹⁸ Там само

²⁹⁹ Там само

³⁰⁰ Там само P. 229

³⁰¹ Там само

мільйонів мешканців... Росії»³⁰². Наприкінці листа жінка закликала до підтримки фашизму і заявила, що тільки «німецькі фашисти...є єдиними ліками від Марксизму»³⁰³.

«Соромно, що люди в Європі їдять російський хліб, в той час як голод нещадно косить людей і тварин в нашій країні», – писав один селянин з-під Києва на прізвище Іваненко у листі до посольства³⁰⁴. У ньому той дивувався, що «цивілізовані держави» не усвідомлюють того факту, що в СРСР «все побудовано на обмані»³⁰⁵. Відповідальність за голод він частково перекладав і на західні держави, які, купуючи товари в Радянського Союзу, «посилювали нужду і голод серед людей»³⁰⁶. Наприкінці листа «бідний російський селянин» написав, що «тільки Гітлер знає правду»³⁰⁷.

Вільям Стренг, покликаючись на радянську пресу, зауважує, що в той час в Німеччині було створено спеціальний фонд, який займався допомогою німцям, які голодували в СРСР³⁰⁸. Поруч з цим московські газети, які читав дипломат, «рясніли» повідомленнями від поволзьких німців, які спростовували існування голоду на своїй території. А розповіді про нестачу їжі вони називали «фашистськими брехнями»³⁰⁹.

Іноді мав місце безпосередній контакт між дипломатами та радянськими мешканцями. Декілька разів радянські громадяни дзвонили в британське посольство і «пропонували інформацію»³¹⁰. Саме так один студент просив надати йому адресу кореспондента газети «Daily Telegraph», оскільки він дізнався, що той був «неприхильним» до Радянського Союзу. Студент був готовий поділитись з ним інформацією, яка б «спростувала брехню в радянській пресі»³¹¹.

Один чоловік прийшов прямо в посольство й запропонував передати дипломатам велику кількість документів, в яких була інформація, яка могла бути

³⁰² Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 230

³⁰³ Там само

³⁰⁴ Там само P. 237

³⁰⁵ Там само

³⁰⁶ Там само

³⁰⁷ Там само

³⁰⁸ Там само P. 255

³⁰⁹ Там само

³¹⁰ Там само P. 232

³¹¹ Там само

цікавою для британців «з огляду на погіршення англо-радянських відносин»³¹². Ці папери були присвячені темі голоду, однак йому відповіли, що посольство «не потребує додаткової інформації»³¹³. Як повідомляв Вільям Стренг, до британського посла в Москві іноді приходили «канадійці російського походження», які оповідали тому історії про «нужду, безнадію та спустошеність»³¹⁴.

Більше того, радянські громадяни приходили до британських посольств аби спробувати отримати громадянство Британії. Так, у листі від 23 травня 1933 р. йдеться про те, що декілька студентів прийшли в ленінградський відділ посольства. аби дізнатись про таку можливість³¹⁵. Умови життя в СРСР були для них настільки нестерпними, що вони були готові втекти будь-куди, тільки аби врятуватись. У той же час вони усвідомлювали, що імовірність такого розвитку подій для них була вкрай низькою³¹⁶.

Таким чином, ми побачили, що комунікація через листування та поодинокі контакти із радянськими громадянами були важливим джерелом для британського дипломатичного корпусу задля розуміння того, про що мешканці СРСР переймалися та що їх непокоїло. Як уже йшлося вище, британці отримували інформацію від Ендрю Кернса, Отто Шиллера, із газет, завдяки особистим контактам. І всі ці джерела разом дали їм змогу охарактеризувати тодішній стан справ в Радянському Союзі на фоні масового голоду.

3.2 Голод в радянських селах очима британців

Вочевидь, дипломати у своїх депешах значну увагу приділяють становищу сільського господарства в СРСР, оскільки в період, який ми аналізуємо, радянське село зіткнулось з масовим голодом. У них вони намагаються зобразити його

³¹² Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 232

³¹³ Там само P. 233

³¹⁴ Там само P. 255

³¹⁵ Там само P. 233

³¹⁶ Там само

масштабність. Наприклад, Вільям Стренг, станом на літо 1933 р., оцінював кількість загиблих від голоду в СРСР у 10 млн людей³¹⁷.

У «Друзагу» взагалі було найнято п'ятьох чоловіків, які займались тим, що хоронили тіла селян, які прийшли на територію концесії «з-за меж цього оазису достатку в пошуках їжі і померли»³¹⁸. У селах Північного Кавказу щодня помирало по 20-30 людей. Отто Шиллер пише, що люди в тому регіоні були змушені харчуватись травною, «обвугленими» кістками та мертвою худобою³¹⁹. Німець нотує, що в деяких селах взагалі було важко знайти хоча б одну людину, в якій можна було запитати дорогу³²⁰. Крім масової смертності в селах Шиллер також пише про те, що кількість населення Північнокавказьких міст теж зменшилась. За його словами, населення Краснодару із 230 тис. жителів зменшилось до 190 тис., Ставрополя – із 140 тис. до 90 тис.³²¹.

Німець навіть намагається обчислити математично, чи може радянська влада прогодувати власне населення в часи голоду. За його підрахунками, 500 грамів хліба на день можуть врятувати селянина від смерті. Шиллер пише, що 100 тис. тон зерна могли би прогодувати мільйон селян та врятувати їх від голоду за перше півріччя 1933 р. Відразу опісля цього німець зауважує, що до липня 1933 р. уряд Радянського Союзу експортував закордон 1.5 млн тон зерна³²². Вочевидь, таким чином він намагався показати адресатам листа, що радянська влада мала змогу прогодувати селян та врятувати їх від смерті, однак свідомо цього не робила.

На смерть також була приречена і худоба – тварини помирали або через голод, або через те, що люди їх вбивали, аби прогодуватись³²³ або задля того, аби продати м'ясо та отримати гроші³²⁴. Масове знищення худоби відбувалось паралельно із колективізацією, яка починаючи з 1929 р. активно тривала³²⁵. 31

³¹⁷ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933 P. 255

³¹⁸ Там само

³¹⁹ Там само P. 260

³²⁰ Там само

³²¹ Там само

³²² Там само P. 263

³²³ Там само P. 5

³²⁴ Виола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина: Коллективизация и культура крестьянского сопротивления. С. 90

³²⁵ Там само С. 92

жовтня 1932 р. Вільям Стренг мав приватну розмову із американським журналістом Волтером Дюранті щодо характеру радянської колективізації. У ній останній заявляв, що станом на 1932 р. лишилось лише 40% від кількості худоби, яка була в 1929 р.³²⁶.

Через голод мала місце масова смертність коней, які, за великої нестачі тракторів, все одно продовжували бути важливими для виконання польових робіт. Отто Шиллер пише, що «від колишнього поголів'я залишились лише жалюгідні рештки»³²⁷. Лінн Віола цитує слова Будьонного, які той сказав на XVI з'їзді партії: «Кінь знищується як клас»³²⁸. Через це, на Північному Кавказі, пише Шиллер, як тяглову силу почали використовувати корів, що «досі було зовсім невідомо» для цього регіону. До німця доходили чутки, що в деяких місцевостях замість худоби за плуг запрягали навіть людей³²⁹.

Також британські дипломати інколи згадують про хвороби, які ширились Радянським Союзом на фоні масового голоду. Навесні-влітку 1933 р. в районі Москви та Ленінграду активно ширився висипний тиф, існування якого радянська влада всіляко заперечувала. Вільям Стренг припускає, що причиною цього могли бути міграції селян із голодних сіл до міст. Дипломат пише, що один іноземний журналіст звернувся до Народного комісаріату закордонних справ, аби ті надали йому статистику щодо захворюваності на тиф. У наданих йому документах йшлося про «менш ніж 20 випадків» заражень у квітні та травні 1933 р. (як виявилось потім, йому надали дані за 1932 р.). При цьому цей журналіст особисто знав більше людей, які хворіли на цю хворобу³³⁰. Отто Шиллер, описуючи стан сіл на Північному Кавказі, пише, що тамтешні захворювання на висипний тиф скоро переростуть в епідемію³³¹.

У Сибіру та на Уралі, пише Стренг, поширеною була чума. Покликаючись на очевидця подій дипломат пише, що в один потяг в Свердловську зайшли люди,

³²⁶ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933 P. 203

³²⁷ Там само. P. 266

³²⁸ Виола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина: Коллективизация и культура крестьянского сопротивления. С. 97

³²⁹ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 266

³³⁰ Там само P. 256

³³¹ Там само P. 260

які були одягнені в «протигазову форму та респіратор» та продезінфікували його³³². Села, в яких були масові захворювання на чуму, просто спалювали. Причиною її поширення була інфекція з блох від бабаків: селяни розкопували нори останніх у пошуках їжі і таким чином заражались³³³. «Легенева» чума, за словами Рідера Булларда, британського консула в Ленінграді, вбивала людину за 40 хвилин³³⁴. На думку Шиллера, той факт, що люди масово помирали прямо на вулицях, біля доріг і т.д, і при цьому їхні тіла ніхто відразу не забирав, серйозно впливало на поширення вищезгаданих захворювань³³⁵. Людські тіла вже починали розкладатись, що створювало ґрунт для появи епідемій.

До того ж, Отто Шиллер пише, що в плани радянських високопосадовців входило масове заселення територій, що найбільше постраждали від голоду. Наприклад, він пише, що передбачалось переселення селян із Воронежської губернії на Кубань. Як ми знаємо із досліджень Василя Марочка, на терени останньої переселяли «виключно червоноармійців із сільськогосподарськими спеціальностями»³³⁶. Історик зазначає, що за осінь 1933 р. в хати колишніх кубанських козаків було завезено 6 тис. переселенців³³⁷. Марочко також зауважує, що заселення проводилось і щодо теренів України, знекровленої від голоду. Історик пише про 3 тис. баїв, яких пересилили із Середньої Азії на терени УСРР³³⁸. Загалом же ж в Україну із Росії та Білорусі у 1933 р. було привезено більше 80 тис. людей³³⁹.

На думку Шиллера, подібні заходи уряду не могли змінити катастрофічності стану справ на селі: оскільки хати були масово знищені, стан полів був жахливим, то важливо було спочатку все це відновити перед тим, як

³³² Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 257

³³³ Там само

³³⁴ Там само P. 269

³³⁵ Там само P. 264

³³⁶ Марочко В. Масове завезення колгоспників та одноосібників з Росії та Білорусії в Україну: приховування наслідків голодомору. Голод 1932-33 років в Україні: причини та наслідки / Голова редакц. ради В. Смолій. Київ, 2003. С. 472

³³⁷ Там само

³³⁸ Там само С. 468

³³⁹ Там само С. 470

займатись відновленням сільського господарства. Він вважає, що такий процес тривав би надто довго³⁴⁰.

Отож бачимо, що Шиллер намагався дати вичерпний аналіз голоду в Радянському Союзі. Він дає власну оцінку смертності в містах від недоїдання, смертності худоби та потенційного заселення спустошених сіл України та Кубані. Крім того, німець навіть математично обчислив те, чи мала радянська влада змогу завадити цьому катастрофічному стану справ.

До Новосибірська Ендрю Кернс направлявся на Транссибірському експресі, по дорозі спілкуючись з іноземцями – з американськими журналістами та інженером з Магністрою³⁴¹. З цього спілкування британець дізнався про масовий вихід селян із колгоспів та жахливу нестачу їжі у робітників відповідно. У тому самому вагоні він пригостив двох жінок чаєм, паралельно розпитуючи їх про умови життя. Ті були родом із Новосибірська та розказали іноземцеві, наскільки жахливими були колгоспи та як «голодні та нещасні» селяни ці колгоспи ненавиділи³⁴².

Доволі показовою була ситуація в потягу з Києва до Дніпропетровська. У вагоні Кернс згадав, що в нього вже доволі довго лежить коробка з бутербродами, які вже давно зіпсувались. Опісля того, як іноземець викинув один бутерброд у вікно, жінка, яка сиділа поруч, запитала в нього, чому він це зробив, оскільки навколо нього перебували тисячі голодних людей. Кернс не зрозумів «претензії», оскільки не вважав за необхідне годувати людей гнилими харчами. Сусідка взяла інші зіпсовані бутерброди, зняла з них верхню частину масла, а те, що лишилось, залишила для двох своїх дітей та для себе³⁴³.

Під час однієї з поїздок селами навколо Києва Кернс випадково отримав можливість поспілкуватись зі звичайними, завчасно не підготовленими, людьми. На дорозі перед машиною, в якій везли британця, з'явилась худоба – отож автомобіль зупинився. Користуючись моментом, Кернс миттю вийшов з машини та пішов до жінок, які стояли поруч. Попри своє незнання російської, він зумів

³⁴⁰ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 266-267

³⁴¹ Там само P. 29

³⁴² Там само P. 179

³⁴³ Там само P. 120

дізнатись, що жінки були голодними. Іноземець покликав перекладачку, яка «вагалась», однак таки вийшла з машини разом із гідом. Навколо них зібрався великий «розлючений» натовп. Одна селянка заявила, що їй важко самій працювати через проблеми із серцем, а уряд забрав у неї її худобу, через що їй практично немає що їсти. Однак перекладачка Кернса сказала йому, що насправді ця жінка – «куркулька», а її умови життя – наслідок класової боротьби на селі. Іноземець не повірив перекладачці, оскільки жінки навколо співчували селянці та, коли вона розповідала свою історію, одноголосно повторювали «pravda, pravda»³⁴⁴.

Непоодинокими були випадки, коли в комунікацію Кернса із «звичайними» людьми втручались ті, хто були налаштовані прокомуністично та намагались переконати іноземця в тому, що місцеві люди, скаржачись на жахливі умови, просто-напросто брешуть. Наприклад, під час відвідин одного колгоспу біля Славгорода кількадесят жінок оточили іноземця та розказали йому про катастрофічний брак харчів. Однак в той же час дві молоді комуністки підійшли до Кернса та сказали йому, що ті жінки брехали³⁴⁵. Між ними розпочалась перепалка, і тут якраз з'явився гід, який заохочував Кернса та Шиллера іти звідти. На вокзалі в Омську Кернс дав 3 рублі чайових портъє, який допомагав йому заносити речі у вагон. Той сказав іноземцеві, що зможе купити за ці гроші лише невеликий шмат хліба. Директор місцевого інституту, почувши цю розмову, сказав британцеві не вірити «абсурдній» заяві портъє³⁴⁶.

Щось подібне трапилось із Кернсом та Шиллером на базарі в Самарі. Коли ті, напередодні від'їзду до Москви, пішли скупитись (купили сиру курку та трохи цукру), їх оточив великий натовп жінок, які звинувачували Жовтневу революцію в тому, що та принесла їм голод та «фантастичні ціни»³⁴⁷. Тоді, одна жінка підійшла до іноземців та звинуватила натовп у брехні. Жінки сказали, що ця пані була дружиною комуніста, який був «менеджером державного магазину». Потім інша жінка разом із чоловіком також підійшли до натовпу та сказали, що

³⁴⁴ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 114-115

³⁴⁵ Там само P. 46

³⁴⁶ Там само P. 60

³⁴⁷ Там само P. 70

насправді голодують американці. Натовп же у відповідь попросив їх звернути увагу на зовнішній вигляд іноземців, які були «гарно одягнені, повненькі та завжди сміялись, коли чули про голод у своїх країнах»³⁴⁸.

У Києві Ендрю Кернс вирішив дати милостиню трьом маленьким дівчатам, які були «при смерті» через голод. Відразу навколо нього зібрався натовп, який почав оповідати іноземцеві, що в такому стані перебувають практично всі діти в Радянському Союзі. Однак в той же момент до британця підійшов чоловік, який назвав його «комрадом», і звинуватив натовп у поширенні брехні³⁴⁹.

Ми не можемо твердити, чи були ці люди, які намагались захистити радянську репутацію та звинувачували голодних людей у брехні, агентами спецслужб, чи ні, однак наочно бачимо, що серед кожного натовпу людей завжди був як мінімум один представник, який всіляко звинувачував інших у брехні. А імовірність того, що серед натовпу були члени спецслужб, за словами Кернса, існувала³⁵⁰. Джон Вівіян також писав, що в таких натовпах, здебільшого, були члени ОДПУ³⁵¹.

Прикметно, однак, що далеко не всі «комуністично налаштовані» люди твердили одне і те саме. Наприклад, офіцер радянських спецслужб прямо сказав Джону Вівіяну про те, що «у нас немає...ні хліба, ні м'яса – нічого»³⁵². У Харкові іноземець мав змогу поговорити із комуністом та «колишнім червоноармійцем» про стан справ в СРСР. Вони обговорювали Ростов, де Вівіян бачив доволі гарне видовище – парки, які були «переповнені» добре одягненими людьми та ресторани, де робітники замовляли собі їжу по 10 рублів за порцію. Опісля того комуніст спитав в іноземця, чи бачив той голодних людей. Вівіян згадав, що бачив двох чоловіків, які лежали на тротуарі, а їхні обличчя були «вкриті мухами»³⁵³. Тоді комуніст розповів британцю, що колгоспники отримують на родину, яка складається з 5-6 дітей, по 150 грамів хліба на день. Деякі робітники

³⁴⁸ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 70

³⁴⁹ Там само P. 109

³⁵⁰ Там само P. 111

³⁵¹ Там само P. 94

³⁵² Там само P. 95

³⁵³ Там само P. 96

отримували по 400 рублів на місяць, і саме їх, за словами співрозмовника, Вівіян бачив у ресторанах, які насправді були «звичайними забігайлівками»³⁵⁴.

Отож бачимо, що іноземці під час своїх подорожей радянськими теренами все ж зуміли побачити та відчутити голод в державі. У своїх документах вони підкреслювали масову смертність людей та свійських тварин у цей час. До того ж, вони отримали змогу поспілкуватись із постраждалими людьми напряду і взнати від них характер голоду.

3.3 Опір місцевого населення політиці колективізації

«Росія опирається соціалізму», – пише Есмонд Ові, характеризуючи стан колективізації в СРСР³⁵⁵. Цей опір, пише український історик Станіслав Кульчицький, не був організованим, але був масовим, що допомагало селянам «долати страх перед розкуркуленням»³⁵⁶.

І справді, сталінське керівництво на початку 1930-х рр. провело масову кампанію «розкуркулення» проти «верхівки селянства» (як «куркулів» назвав італійський дослідник Андреа Граціозі)³⁵⁷. Поруч з тим, як пише Шейла Фіцпатрик, «розкуркулення мало спорадичний характер», тому кожен мешканець села міг стати його жертвою³⁵⁸.

Есмонд Ові визнає існування справжньої «класової війни» на селі. Він, цитуючи газету «Економічне життя», пише про значний куркульський вплив на колгоспників, і що навіть ті селяни, які вступили до колективних господарств, «зберігають менталітет дрібних власників»³⁵⁹.

23 січня 1930 р., із прийняттям постанови «Про заходи проти куркульства», розпочався процес розкуркулення на селі³⁶⁰. За першу половину цього року було

³⁵⁴ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 97

³⁵⁵ Там само P. 208

³⁵⁶ Кульчицький С. Опір селянства суцільній колективізації. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / Голова редакц. ради В. Смолій. Київ, 2003. С 369

³⁵⁷ Граціозі А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917-1933. Москва : РОССПЭН, 2001. С. 46

³⁵⁸ Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. С. 61

³⁵⁹ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 206

³⁶⁰ Кульчицький С. Ліквідація господарств заможних селян. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / Голова редакц. ради В. Смолій. Київ, 2003. С. 357

розкуркулено близько 90 тис. господарств, а 70 тис. з них було депортовано³⁶¹. Загалом же ж близько 5 млн людей піддалися розкуркуленню, а 381 026 сімей, за оцінками Лінн Віоли, були депортовані в період 1930-1931 рр.³⁶².

Характеризуючи тодішню радянську культуру, Есмонд Ові пише, що в ній постійно присутній заклик до «знищення» класових ворогів³⁶³. Радянська преса майже кожного дня писала про «викриття» куркулів, «білогвардійців», які або приховували зерно, або брали участь в опорі хлібозаготівлям³⁶⁴.

Водночас, дипломати, покликаючись на повідомлення преси, зазначали, що «звичайні» люди були невдоволені «поблажливостю, яку виявляють до класового ворога»³⁶⁵. Лунали звинувачення на адресу міліції, яка «неактивно» захищала колгоспне майно від куркулів³⁶⁶. Тут очевидно йдеться про явище, на яке звертає увагу Андреа Граціози: радянська влада зуміла розколоти село в ході розкуркулення, використовуючи «заздрість та соціальну напругу, яка існувала»³⁶⁷. Їй було важливо «протиставити бідняків і середняків» заможним селянам³⁶⁸. За словами Станіслава Кульчицького, СРСР прагнув знищити «куркулів» не тільки власноруч, а й використовувати «самих» селян, оскільки «в іншому випадку втрачався показовий характер» кампанії³⁶⁹.

Окрему увагу у своїх записах Вільям Стренг приділив закону «Про охорону державної власності» від 7 серпня 1932 р. Найвищою мірою покарання за крадіжку радянської власності була встановлена смертна кара³⁷⁰. Дипломат, покликаючись на газету «Вісті», описує те, як «банди» злодіїв в Узбекистані крали одяг та їжу, за що частину з них було розстріляно. Як підкреслювала радянська преса, здебільшого, «злодійством» промишляли «класові вороги»,

³⁶¹ Кульчицький С. Ліквідація господарств заможних селян. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / Голова редакц. ради В. Смолій. С. 364

³⁶² Виола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина: Коллективизация и культура крестьянского сопротивления. С. 110

³⁶³ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 211

³⁶⁴ Там само

³⁶⁵ Там само P. 198

³⁶⁶ Там само

³⁶⁷ Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917-1933. С. 47

³⁶⁸ Кульчицький С. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків С. 83

³⁶⁹ Кульчицький С. Ліквідація господарств заможних селян. С. 353

³⁷⁰ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 102

насамперед – «куркулі»³⁷¹. Однак Стренг підходить до інформації досить зважено і критично: «Зірвати колосок на узбіччі у цій країні тепер вважається смертним вироком»³⁷².

Отто Шиллер, проїхавши навесні 1933 р. Північним Кавказом, вважав, що причинами масового голоду в тому регіоні були депортації населення, так званих «куркульських елементів»³⁷³ та «жорстока» кампанія хлібозаготівель³⁷⁴. Крім того, на Кубані депортаціям на Урал підлягали ще й тамтешні козаки, які, за Шиллером, були «найрішучішими антагоністами сільськогосподарського колективізму»³⁷⁵. Оскільки козаки чинили як активний, так і пасивний опір колективізації, то радянський уряд вирішив «придушити його найжорстокішими заходами»³⁷⁶. До того ж, голод на Кубані також зіграв свою роль – як наслідок, прогнозував Шиллер, до кінця 1933 р. «останні живі» козацькі станиці мали бути «знесені» через масове недоїдання населення³⁷⁷.

Крім сільського населення, яке протистояло колективізації, у провалі виконання плану влада також винила і місцевих комуністів. Есмонд Ові описує візит Молотова та Кагановича на з'їзд українських партійців, де ті піддали останніх критиці³⁷⁸. Дипломат цитує Молотова, який говорив, що «вони [українські більшовики – Д.Д.] не змогли забезпечити необхідне керівництво організацією колгоспів і не змогли здійснити на практиці... посівну та збиральну кампанії»³⁷⁹. Український науковець Микола Дорошко вважає, що присутність Молотова та Кагановича на партійній конференції була «не випадковою»: їхнім завданням було донести до українських компартійців те, що провалу хлібозаготівель у 1932 р. «Кремль не допустить»³⁸⁰.

³⁷¹ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 103

³⁷² Там само

³⁷³ Там само P. 258

³⁷⁴ Там само P. 259

³⁷⁵ Там само P. 258

³⁷⁶ Там само

³⁷⁷ Там само P. 259

³⁷⁸ Там само P. 79

³⁷⁹ Там само

³⁸⁰ Дорошко М. Компартійно-радянська номенклатура в умовах голодомору. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / Голова редакц. ради В. Смолій. Київ, 2003. С. 607

Останні й справді були пасивними або банально розгубленими під час хлібозаготівельних кампаній 1932 р.³⁸¹. Василь Даниленко, покликаючись на звіти ДПУ за 1932 р., зауважує, що регіональні партійні діячі мали «негативне» ставлення по відношенню до планів хлібозаготівель, оскільки вважали їх «нереальними»³⁸². Андреа Граціозі говорить, що саме це і нашттовхнуло українську компартію на «суперечки» із Москвою, влітку 1932 р.³⁸³.

Вільям Стренг у своєму донесенні описує промову Павла Постишева 10 червня 1933 р., в якій той звинуватив партію у «браку пильності», через яку в Україні триває «класова війна»³⁸⁴. Він зауважив, що українські комуністи «дозволили контрреволюційним елементам знайти... базу для своєї діяльності на селі»³⁸⁵. Саме вони були відповідальними за те, що плани хлібозаготівель були зірвані. На думку Постишева, тільки виправивши помилки в діяльності партії можна було б «забезпечити перемогу» на селі³⁸⁶. Дипломат зауважує, що Постишев був відправлений з Москви до Києва наприкінці 1932 р. для «проведення реформ»³⁸⁷.

І справді, станом на кінець листопада 1932 р., як пише Есмонд Ові, Україна та Північний Кавказ найгірше виконували план. Причиною цього, на його думку, було «розкрадання» зерна «куркулями» та певна пасивність місцевих партійних діячів по відношенню до «саботажу з боку куркульських елементів»³⁸⁸. На Кавказі, як писала газета «Економічне життя» (яку цитує Ові), причинами невдач на «фронтах боротьби» із «контрреволюційними» елементами було те, що партійні органи «здали класові позиції»³⁸⁹.

Есмонд Ові зауважує, що на Північному Кавказі з близько 1000 комуністів третина була «засуджена до висилки»³⁹⁰. Дипломат пише, що 5 березня 1933 р. в

³⁸¹ Даниленко В. Партійно-радянський актив у роки голодомору: Оріхівська справа. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / Голова редакц. ради В. Смолій. Київ, 2003. С. 619

³⁸² Там само

³⁸³ Граціозі А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917-1933. С. 61

³⁸⁴ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 250

³⁸⁵ Там само

³⁸⁶ Там само

³⁸⁷ Там само

³⁸⁸ Там само P. 206

³⁸⁹ Там само P. 207

³⁹⁰ Там само P. 212

пресі з'явилась інформація про те, що ОДПУ «розгромила контрреволюційну шкідницьку організацію» в Народному комісаріаті землеробства, яка діяла в Україні, Білорусі та на Північному Кавказі. Її членами були 40³⁹¹ державних службовців із «буржуазним або поміщицьким походженням»³⁹². Вони зізнались в тому, що нищили сільськогосподарську техніку, «поширювали бур'яни на полях», підпалювали МТС, грабували запаси зерна в колгоспах та нищили худобу. Члени цієї «організації» ставили собі за мету «створення голоду» в Радянському Союзі³⁹³.

Опісля вищезгаданої промови Постишева «відповідальних посадових осіб», пише Стренг, було звільнено та притягнуто до відповідальності в суді³⁹⁴. Постишев «здійснив жорстку атаку» на Миколу Скрипника і звинуватив його у тому, що він був відповідальним за існування багатьох «контрреволюційних та сепаратистських організацій», що, своєю чергою, закінчилось самогубством Скрипника³⁹⁵.

Отож як ми побачили, опір колективізації в Радянському Союзі у 1930-х рр. був колосальних масштабів. Селяни України та Північного Кавказу та козаки Кубані масово протистояли більшовикам, які прагнули їх повністю знищити. Крім того, навіть регіональне комуністичне чиновництво теж було проти тих «нереальних» планів хлібозаготівель, які були встановлені Москвою. Як наслідок, місцеві партійці поплатились за свій протест.

3.4 Становище в містах на тлі масового голоду

Есмонд Ові писав, що для СРСР, попри «катастрофу», яка сталась на селі в той час, надважливим для влади було зберегти належне харчування робітників в містах³⁹⁶. «Один комуніст» повідомляв Джону Вівіяну, що для радянської влади

³⁹¹ Як пише Есмонд Ові, було заарештовано 70 осіб, але імена 40 з них були опубліковані. Детальніше див. Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 216

³⁹² Там само P. 216

³⁹³ Там само

³⁹⁴ Там само P. 251

³⁹⁵ Там само P. 253-254

³⁹⁶ Там само P. 3-4

було неможливим «дозволити собі відштовхнути пролетаріат від себе», тому вона робила все, аби максимально покращити умови харчування робітників³⁹⁷. Як казав Волтер Дюранті у згаданій вище приватній розмові із Вільямом Стренгом, «промисловий пролетаріат, який становить 10% населення, повинен бути за будь-яку ціну нагодованим, якщо ми хочемо зберегти революцію»³⁹⁸.

Андреа Граціозі пише, що тільки Москва та Ленінград «майже» не постраждали від голоду. Він говорить, що для столиці СРСР на початку 1933 р. «було виділено 165 тис. тон зерна»³⁹⁹. Насправді, починаючи з 1932 р. дипломати фіксують певні проблеми із харчовим забезпеченням у Москві. У «місті привілеїв», як столицю СРСР називає Вільям Стренг, у 1932 р. був скорочений пайок цукру⁴⁰⁰. Дипломат також фіксує певний дефіцит яєць та картоплі у столиці⁴⁰¹. Станом на 1933 р. той-таки Стренг підмітив, що в центрі Москви, де «скупчуються привілейовані верстви», голод ніяк не відчувається. Натомість в інших районах столиці СРСР подекуди навіть трапляються випадки голодної смерті людей⁴⁰².

Очікувано, в інших містах ситуація була ще гіршою: робітникам почали видавати менше хліба, отож ті були змушені віддавати всю свою зарплатню на один хліб (через його високу ціну)⁴⁰³. Один канадський інженер, який працював на фабриці на Уралі, телефонував британському послу, аби змалювати йому «похмуру картину кількох промислових підприємств» в регіоні⁴⁰⁴. Тамтешні робітники отримували тільки чорний хліб і трохи цукру. Голод на Уралі був настільки масштабним, що люди були змушені ритись в смітті в пошуках залишків їжі.

Один «підданий Його Величності» розповідав Стренгу, що під час свого візиту до Армавіру (Краснодарський край), «у всіх людей», яких він бачив, були опухлі обличчя, тіла та кінцівки. На вулицях міста доволі часто можна було

³⁹⁷ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 172

³⁹⁸ Там само P. 204

³⁹⁹ Граціозі А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917-1933 С. 61

⁴⁰⁰ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 5

⁴⁰¹ Там само

⁴⁰² Там само P. 256

⁴⁰³ Там само P. 5

⁴⁰⁴ Там само P. 225

бачити трупи людей, які померли через голод. Британець також припускав, що існувала імовірність канібалізму⁴⁰⁵. У приватній розмові британський віце-консул в Ленінграді заявив, що чув від «жителів Південної Росії», що такі випадки «спорадично» існували⁴⁰⁶.

Вільям Стренг зауважував, що на Донбасі робітники теж недоїдали, оскільки їжа йшла насамперед інженерам та спеціалістам⁴⁰⁷. Така різниця між останніми та «звичайними робітниками», пише дипломат, не могла не створювати певні протиріччя – «звичайні» пролетарі, умови життя яких були «нестерпними», обурювались тим, як жили їхні «відповідальні» колеги⁴⁰⁸.

Вочевидь, подібне становище робітників не влаштовувало. Як наслідок, вони почали протестувати про цього: Вільям Стренг писав, що пролетарі в Іваново-Вознесенську оголосили страйк та організували мітинги, аби влада покращила їхні умови харчування. Однак як тільки остання «направила на місце війська», то робота заводів була відновлена⁴⁰⁹.

Окрему увагу у кореспонденції дипломатів присвячено видачі паспортів в радянських містах. І справді, як пише Тамара Вронська, радянській владі наприкінці 1932 р. було потрібно налагодити облік тих селян, які масово прибували до міст, рятуючись від голоду. У ті часи, пише Лінн Віола, багато селян втікали із власних домівок аби знайти роботу в промисловому секторі, або через страх померти від голоду, або у формі протесту проти політики партії⁴¹⁰. Радянське керівництво прагнуло «звести до мінімуму несанкціоновану міграцію»⁴¹¹. Власне, 27 грудня 1932 р. ЦВК та РНК СРСР прийняли постанову «Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР та обов'язкові прописки паспортів». За кілька днів цю постанову було прийнято ВУЦВК та РНК УСРР⁴¹².

⁴⁰⁵ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 224

⁴⁰⁶ Там само P. 241

⁴⁰⁷ Там само P. 171

⁴⁰⁸ Там само P. 170

⁴⁰⁹ Там само P. 6

⁴¹⁰ Віола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина: Коллективизация и культура крестьянского сопротивления. С. 107

⁴¹¹ Вронська Т. Запровадження паспортного режиму. Голод 1932-33 років в Україні: причини та наслідки / Голова редакц. ради В. Смолій. Київ, 2003. С. 630

⁴¹² Там само

Паспорти видавали тим людям, які проживали у найбільших радянських містах – Москві, Ленінграді та Харкові, в 100-км смузі навколо перших двох міст та 50-км смузі навколо столиці УСРР⁴¹³. Тим особам, яким не видали паспорт в цих межах, були змушені покинути свої місця проживання. Селяни паспортизації не підлягали⁴¹⁴.

«Російський друг співробітника посольства» повідомляв, що його знайомим з Москви було відмовлено у видачі паспортів, отож вони були змушені покинути столицю протягом десяти днів⁴¹⁵. Паралельно їм часто дзвонили з міліції та питали, чи звільнили вони вже свої кімнати. Якщо людині було відмовлено у видачі документів, то вона, пише Вільям Стренг, не мала права проживати у тринадцяти найбільших радянських містах⁴¹⁶.

Столяр, який працював в британському посольстві, розповідав історію свого знайомого, якому також відмовили у видачі паспорта. Дізнавшись про це, він застрелив дружину та двох своїх дітей, написав записку, де зауважив, що «ця кімната тепер вільна» і застрелився сам⁴¹⁷.

Отож бачимо, що дипломати у власних депешах фіксували проблеми міського населення із їжею. Перебуваючи у Москві, вони наочно бачили, що ситуація із продовольством у столиці СРСР була далекою від ідеалу. Крім того, британці акцентують увагу і на становищі робітників, які, попри свою важливість для радянської економіки, також страждали через голод. До того ж, деяку увагу дипломати присвятили запровадженню паспортної системи в СРСР, яка напряду вплинула на життя людей, з якими ті були знайомі.

Отож ми побачили, що у своїх донесеннях іноземці значну увагу приділяли голоду в Радянському Союзі. Вони намагались показати масштаби смертності

⁴¹³ Вронська Т. Запровадження паспортного режиму. Голод 1932-33 років в Україні: причини та наслідки / Голова редакц. ради В. Смолій. С. 631

⁴¹⁴ Там само С. 632

⁴¹⁵ Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933. P. 223

⁴¹⁶ Стренг пише, що в Москві, Ленінграді, Харкові, Тифлісі, Мінську, Ростові, Магнітогорську, Владивостоці, Кузнецьку, Сталінграді, Баку, Горькому та «Сормово» було заборонено жити людям без паспортів

⁴¹⁷ Там само Р. 223-224

людей від недоїдання та хвороб, які масово ширились країною. Крім того, Отто Шиллер зауважував, що в плани радянського керівництва входило заселення територій України та Кубані, які були спустошені від голоду. Паралельно з цим, дипломати писали й про масовий опір колективізації з боку «куркулів», козаків та місцевих комуністів, проти яких радянська влада активно боролась.

Окрему увагу у своїх донесеннях іноземці приділили листам, які в їхнє посольство надсилали радянські громадяни. У них вони описували власні страждання та просили Британію хоч якось їм зарадити. Крім того, траплялись випадки, коли радянські громадяни безпосередньо приходили до британських посольств аби отримати допомогу.

До того ж, британці пишуть і про голод в містах, який вони наочно мали змогу бачити. І якщо населення Москви відносно не страждало від нестачі харчів, то люди в менших містах, а особливо робітники, відчували голод на собі.

Висновки

Підсумовуючи, ми проаналізували те, як радянське село першої половини 1930-х рр. описували у своїх депешах британські дипломати.

Нами було з'ясовано те, якими були умови перебування іноземців, зокрема ми детально дослідили візит Есмонда Ові до УСРР та подорожі Ендрю Кернса Радянським Союзом. На цих прикладах ми побачили те, як працювала радянська «техніка гостинності», яка проявлялась у ставленні радянських чиновників до іноземців. Якщо Есмонду Ові було організовано якісно підготовлену поїздку, упродовж якої той проживав у дорогих готелях, переміщався імпортними машинами та бачив те, як активно розвивались радянські міста, то Кернс власноруч зумів пізнати «непозірну радянську дійсність»: брак харчів, жахливі умови проживання тощо. До того ж, досвід британця дав нам змогу побачити те, яку роль у створенні «правильної радянської дійсності» для іноземців відігравали місцеві екскурсоводи та перекладачі. Крім того, британці на собі відчули те, що за ними постійно слідкували радянські спецслужби – задля того, аби ті не побачили або не почули від місцевого населення того, що не вписувалось в «правильну» картину радянської дійсності.

Ми проаналізували записи про відвідини іноземцями вибраних радянських колгоспів, радгоспів, машинно-тракторних станції тощо. Попри «зразково-показовий» характер останніх, про що самі іноземці й писали, британці все одно бачили в них низку проблем: поля, які заростали бур'янами, голодну худобу та людей, які скаржилися на недоїдання, постійно зламану радянську техніку тощо. Тільки відвідини німецької концесії «Друзаг» залишили у Кернса та Шиллера позитивні враження, оскільки концесія суттєво відрізнялась від радянських колективних господарств. Здебільшого іноземцям демонстрували «потьомкінські установи», які були покликані показати їм досягнення Радянського Союзу у різноманітних сферах. Однак ми побачили, що навіть в них вони помічали істотні проблеми.

Всі вищеописані нами події відбувались у період масового голоду в СРСР першої половини 1930-х рр., згадки про який переповнювали британські

дипломатичні документи. Окрім особистих подорожей і контактів, значний масив інформації про голод в СРСР британці черпали з листів радянських мешканців, адресованих британському посольству, в яких ті намагались повідомити про свої катастрофічні умови життя. У них люди скаржились на масову нестачу їжі і прохали британців допомогти «звичайним» людям вижити; а деякі з них навіть безпосередньо навідувались до британських посольств.

Ми проаналізували те, як дипломати характеризували масштаби голоду в селах, як вони описували епідемії хвороб, які ширились внаслідок недоїдання людей та антисанітарних умов проживання. Крім того, окрему увагу британці приділили становищу радянських міст, насамперед – Москви, оскільки вони проживали в ній і наочно могли впевнитись в тому, що голод зачепив навіть столицю Радянського Союзу. До того ж, вони згадували й про запровадження паспортної системи в СРСР, яка напряду зачепила близьких знайомих дипломатів. Також британці писали й про масовий опір радянській політиці колективізації з боку селян України й Північного Кавказу та козаків Кубані, з якими радянська влада активно боролась. Крім того, остання також протистояла регіональним партійним діячам, які опирались планам хлібозаготівель, про що дипломати теж пишуть.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

1. Голодомор в Україні 1932–1933 років за документами політичного архіву міністерства закордонних справ Федеративної республіки Німеччина / уряд. А. Кудряченко. Київ: НІСД, 2008. 340 с.
2. Солоневич Т. Записки советской переводчицы. Москва: Директ-Медиа, 2016. 223 с.
3. Foreign Office and the Famine. British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933 / ed. by M. Carynnyk, L. Y. Luciuk, B. S. Kordan. New York : The Limestone Press Kingston, Ontario-Vestal, 1988. 493 p.
4. Muggerridge M. Chronicles of Wasted Time. Chronicle 1: The green stick. New York : William Morrow & Company, Inc., 1973. 284 p.
5. Strang W. Home and Abroad. London: Andre Deutsch, 1956. 320 p.
6. Witkin Z. An american engineer in Stalin's Russia. University of California Press, 1992. 363 p.

Література

Монографії:

1. Бутковский В. Иностранные концессии в народном хозяйстве СССР. Москва : Государственное издательство, 1928. 122 с.
2. Виола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина: Коллективизация и культура крестьянского сопротивления. Москва : РОССПЭН, 2010. 367 с.
3. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917-1933. Москва : РОССПЭН, 2001. 96 с.
4. Дэвид-Фокс М. Витрины великого эксперимента. Культурная дипломатия Советского Союза и его западные гости, 1921–1941 годы. Москва: Новое литературное обозрение, 2015. 568 с.

5. Куликова Г. Новый мир глазами старого. Советская Россия 1920- 1930-х годов глазами западных интеллектуалов. Москва : Институт российской истории, 2013. 369 с.
6. Кульчицкий С. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. Київ : Наш час, 2008. 239 с.
7. Матяш І. Іноземні представництва в Радянській Україні (1919-1991): протистояння та співпраця. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2020. 503 с.
8. Орлов И. Б., Попов А. Д. Сквозь «железный занавес». See USSR!: иностранные туристы и призрак потемкинских деревень. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2018. 485 с.
9. Орлов И. Б., Юрчикова Е. В. Массовый туризм в сталинской повседневности. Москва : РОССПЭН, 2010. 224 с.
10. Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. Москва: РОССПЭН, 2001. 422 с.
11. Холландер П. Политические пилигримы (путешествия западных интеллектуалов по Советскому Союзу, Китаю и Кубе 1928–1978). Санкт-Петербург: Лань, 2001. 592 с.
12. Ammende E. Human life in Russia. Cleveland: John T. Zubal, Inc. Publishers, 1984. 317 p.
13. Cairns A. The Soviet Famine 1932-33: an eye-witness account of conditions in the spring and summer of 1932 / ed. by T. Cuz. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1989. 122 p.
14. Doerr P. W. British foreign policy 1919-1939. Manchester University Press, 1998. 291 p.
15. Galbraith J. K. A China Passage. Boston: Houghton Mifflin Company, 1973. 142 p.
16. Keeble C. Britain and the Soviet Union, 1917-89. New York, 1990. 387 p.
17. Margulies S. R. The pilgrimage to Russia. The Soviet Union and the treatment of foreigners, 1924-1937. Madison: University of Wisconsin press, 1968. 290 p.

Статті в журналах/збірниках

1. Вронська Т. Запровадження паспортного режиму. Голод 1932-33 років в Україні: причини та наслідки / Голова редакц. ради В. Смолій. Київ, 2003. С. 630-638
2. Голубев А. Добро пожаловать или посторонним вход воспрещен: к вопросу о закрытости межвоенного советского общества. Отечественная история. 2004. С. 32–53.
3. Даниленко В. Партійно-радянський актив у роки голодомору: Оріхівська справа. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / Голова редакц. ради В. Смолій. Київ, 2003. С. 618–630.
4. Дорошко М. Компартійно-радянська номенклатура в умовах голодомору. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / Голова редакц. ради В. Смолій. Київ, 2003. С. 606–618.
5. Кульчицький С. Ліквідація господарств заможних селян. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / Голова редакц. ради В. Смолій. Київ, 2003. С. 352-366
6. Кульчицький С. Опір селянства суцільній колективізації. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / Голова редакц. ради В. Смолій. Київ, 2003. С. 366-385
7. Марочко В. Масове завезення колгоспників та одноосібників з Росії та Білорусії в Україну: приховування наслідків голодомору. Голод 1932-33 років в Україні: причини та наслідки / Голова редакц. ради В. Смолій. Київ, 2003. С. 467-473
8. Рагер Ю. О германо-советской концессии "Друзаг" в Ванновской немецком районе Северо-Кавказского края. Российские немцы на Дону, Кавказе и Волге: материалы Российско-Германской научной конференции, м. Анапа, 22-26 верес. 1994 р. С. 73–78.
9. Bridges B. Red or Expert? The Anglo–Soviet Exchange of Ambassadors in 1929. *Diplomacy & Statecraft*. 2016. Vol. 27, no. 3. P. 437–452.

10. Carynnyk M. Blind Eye to Murder: Britain, the United States and the Ukrainian Famine of 1933. *Famine in Ukraine. 1932-1933* / ed. by R. Serbyn, B. Krawchenko. Edmonton, 1986. P. 109–139.
11. Carynnyk M. Making the News Fit to Print: Walter Duranty, the New York Times and the Ukrainian Famine of 1933. *Famine in Ukraine. 1932-1933* / ed. by R. Serbyn, B. Krawchenko. Edmonton, 1986. P. 67–95.
12. Fitzpatrick S. Foreigners observed: Moscow visitors in the 1930s under the gaze of their soviet guides. *Russian History*. 2008. Vol. 35, no. 1-2. P. 215–234.
13. Fonzi P. ‘A Trial of Strength against the Restive Peasantry’: What the Germans Knew about the Great Famine in the USSR and How They Perceived It. *Ukraina Moderna*. 2020. Vol. 30-31. P. 192–215.
14. Fonzi P. Non-Soviet Perspectives on the Great Famine: A Comparative Analysis of British, Italian, Polish, and German Sources. *Nationalities Papers*. 2020. Vol. 48, no. 3. P. 444–459.
15. Hughes M. The peripatetic career structure of the British diplomatic establishment, 1919-39. *Diplomacy & Statecraft*. 2003. Vol. 14, no. 1. P. 29–48.
16. Hughes M. The virtues of specialization: British and American diplomatic reporting on Russia, 1921–39. *Diplomacy & Statecraft*. 2000. Vol. 11, no. 2. P. 79–104.

Електронні ресурси:

1. Der Spiegel. Otto Schiller. Der Spiegel | Online-Nachrichten. URL: <https://www.spiegel.de/politik/otto-schiller-a-b70702f2-0002-0001-0000-000046172561> (date of access: 19.04.2025).
2. Selling Empire: The Empire Marketing Board. Open Learning. URL: <https://www.open.edu/openlearn/history-the-arts/history/world-history/selling-empire-the-empire-marketing-board> (date of access: 19.04.2025).

3. Trinity College Chapel - John Michal Kenneth Vyvyan. Trinity College Chapel - Home. URL: <http://trinitycollegechapel.com/about/memorials/brasses/vyvyan/> (date of access: 19.04.2025).